।। संत तुकारामांचे अभंगशतक ।।

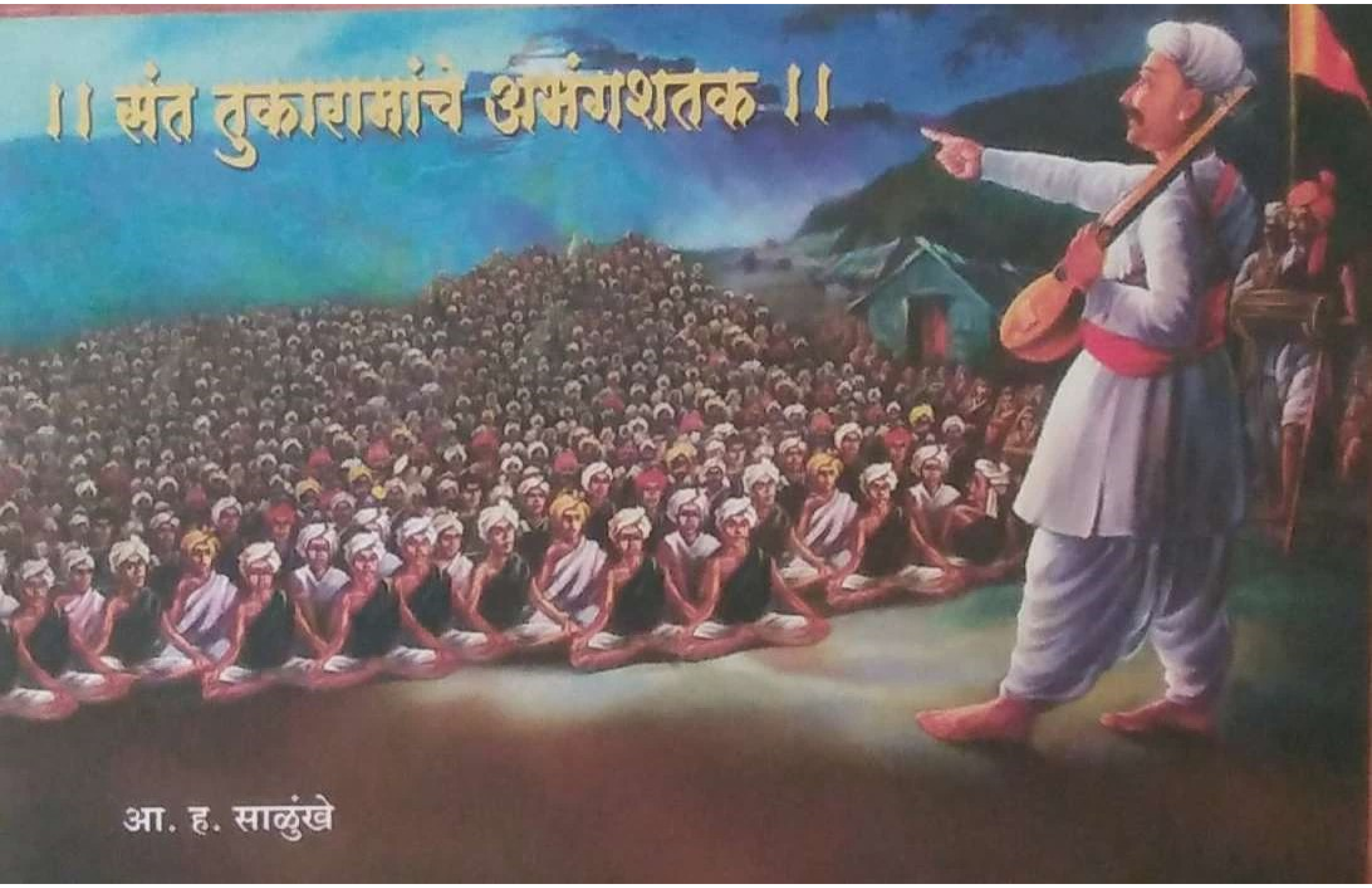

आ. ह. साळुंखे

संत तुकारामांचे अभंगशतक

शिवधर्म प्रकाशन
शिवधर्म संसद, सिंदखेडराजा

संत तुकारामांचे अभंगशतक

संपादक : आ. ह. साळुंखे

SANT TUKARAMANCHE ABHANGASHATAK

EDITOR A. H. SALUNKHE

प्रथमावृत्ती : १२ जानेवारी २०१३

पुनर्मुद्रण : १९ फेब्रुवारी २०१३

सर्व हक्क : शिवधर्म संसद

प्रकाशक : शिवधर्म संसद
शिवधर्मपीठ, जिजाऊसृष्टी कार्यालय,
नावा रोड, सिंदखेडराजा, ता. सिंदखेडराजा
जि. बुलडाणा, महाराष्ट्र (भारत), ४४३२०३
दूरध्वनी : (००९१) ७२६९-२०२३५६
भ्रमणध्वनी : ०९४२३४१६९७०

मुद्रक : न्यू भारत प्रिंटर्स
५२०, नारायण पेठ, पुणे ३०

संगणक : टाईप इनोव्हेटर्स
सातारा

मुखपृष्ठ : मिलिंद विचारे
जळगाव

मुद्रणखर्चातील सहभाग : रुपये १५०/-

शिवधर्म संसदेचे निवेदन

'संत तुकारामांचे अभंगशतक' हा ग्रंथ शिवधर्म संसदेतर्फे प्रकाशित करीत आहोत, याचा अपार आनंद होत आहे. मानवाची प्रगती व कल्याण साधण्यासाठी अनेक महामानवांनी आपले आयुष्य वेचले आहे. संत तुकाराम महाराज हे त्यांच्यापैकी एक होत. त्यांचे विचार त्यांच्या अभंगांतून प्रकट झालेले आहेत. जीवनाच्या सर्वच टप्प्यांमध्ये मार्गदर्शक असे हे विचार सार्वकालिक आहेत. आम्ही या अंभगशतकाद्वारे त्यांच्या विचारांचे स्मरण करून त्यांच्याप्रती कृतज्ञता व्यक्त करीत आहोत.

जन्म, विवाह, मृत्यू, गृहप्रवेश, नामकरण, वाढदिवस, आनंदोत्सव, मंगलमय प्रसग. कृतज्ञता समारंभ, विविध संस्कार इत्यादी प्रसंगी या अभंगांचे वाचन करावे. यांतील सर्वच अभंगांचे एका वेळी वाचन करण्याची आवश्यकता नाही. प्रसंगानुसार व सोयीनुसार यांतील काही अभंगांची निवड करून त्यांचे वाचन करावे. ज्यांना शक्य असेल, त्यांनी एकाच प्रसंगात सर्व अभंगांचे वाचन करण्यास हरकत नाही. कोणत्या अभंगांचे वाचन करावयाचे, याची निवड कुटुंबियांनी अगोदरच करून ठेवावी. या अभंगांचे वाचन वरील प्रसंगांपुरते मर्यादित न ठेवता घरातील वातावरण प्रसन्न रहावे म्हणून त्यांच्यापैकी काही अभंगांचे वाचन हा आपल्या दैनंदिनीचा एक भाग बनविणे हितावह आहे.

या अभंगांचे वाचन शक्यतो कुटुंबातील एखाद्या व्यक्तीने स्वतः करावे. त्यांतून त्या त्या कुटुंबियांना आनंद व समाधान मिळेल. हे सर्व अभंग मानवी मनाला स्वतंत्र आणि प्रसन्न, विनम्र आणि तरीही उन्नत करणारे आहेत. कीर्तन आणि भजन यांच्या माध्यमातूनही ते सर्वसामान्य लोकांपर्यंत जरूर पोचवावेत. तसे झाल्यास आपल्या समाजाच्या निकोप आणि सर्वांगीण विकासास नक्की हातभार लागेल. या अभंगशतकातील अभंगांची निवड आणि त्यांचे विवरण डॉ. आ. ह. साळुंखे यांनी केले आहे.

संत तुकारामांचे अभंगशतक हा ग्रंथ शिवधर्म विचारसरणीचा एक भाग आहे.

शिवधर्म संसद

अनुक्रमणिका

प्रकरणाचे नाव	पृष्ठ क्र.	प्रकरणाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१ आईवडील	६	१० प्रयत्न	१०६
२ संत	१६	११ आघात	११३
३ संगत	२५	१२ सत्य	१२३
४ हितासाठी उपदेश	३२	१३ शुद्धता	१२८
५ शब्द	५०	१४ नम्रता, क्षमा, शांती	१३४
६ अनुभव	६१	१५ प्रसिद्धी, कीर्ती	१३९
७ चमत्कार	६५	१६ मन	१४४
८ संसार	७३	१७ आनंद	१६२
९ शेती	८८	१८ काही कठीण शब्दांचे अर्थ	१७०

संत तुकारामांचे अभंगशतक

शिवतत्त्वाला नमन असो ।
जिजाऊजननीला नमन असो ।
संत तुकाराम महाराजांना नमन असो ।

आज आपण सर्वजण ...... यांच्या घरी ...... या निमित्तानं एकत्र जमलो आहोत. मानवी जीवनाविषयी काही मंगलमय चिंतन करण्याचा हा प्रसंग आहे. असे प्रसंग एका व्यक्तीपुरते वा कुटुंबापुरते मर्यादित नसतात. ते सामूहिक, सामुदायिक असतात. समुदायानं एकत्र जमल्यावर आपण शांतपणे आपापल्या मनातही चिंतन करू शकतो वा आपापसांत संवाद करूनही या चिंतनाला अर्थपूर्ण करू शकतो. परंतु आपल्या या प्रसंगीच्या चिंतनाला महामानवांच्या विचारांची सोबत मिळाली, तर आपलं जीवन खऱ्या अर्थानं आरपार उजळून निघतं. असे महामानव अनेक आहेत. आज आपण त्यांच्यापैकी संत तुकारामांच्या सहवासाचा आनंद घेऊ या.

माणसानं आयुष्यात संत तुकारामांचा निदान एक तरी अभंग ऐकावा, म्हणावा आणि अनुभवावा, म्हणजे नीट कसं जगावं आणि आनंदरसामधे भिजून कसं निघावं, हे कळल्याखेरीज रहात नाही. आपल्याकडं आपल्या स्पर्शानं लोखंडाचं सोन्यात रूपांतर करणाऱ्या परिसाची एक कल्पना करण्यात आली आहे. ती सत्य असो वा काल्पनिक असो, तिचा व्यंग्यार्थ अतिशय सूचक आहे. आपण इथं तो व्यंग्यार्थ ध्यानात घेऊन तुकारामांच्या अभंगांचा विचार करू या. त्यांचा एक-एक अभंग म्हणजे एक-एक परीस आहे, खराखुरा परीस आहे. आपल्या जीवनाला कोणत्याही मार्गानं त्याचा स्पर्श झाला, तरी त्याचं सोनं झाल्याखेरीज रहात नाही. इथं तर आपल्यासमोर त्यांचे शंभर अभंग आहेत ! त्यांच्या स्पर्शानं आपलं सर्वार्थानं आणि अंतर्बाह्य कल्याण होणार, याची खात्री बाळगू या.

आईवडील

जगामधे जिथं आपलं मस्तक नम्रपणानं झुकवावं असं आपलं पहिलं श्रद्धास्थान म्हणजे आपले आईवडील. तुकाराम महाराज त्यांच्याविषयी म्हणतात,

१ मायबापे केवळ काशी । तेणें न वजावे तीर्थासी ।। १ ।।
पुंडलीकें काय केले ?। परब्रह्म उभे ठेले ।। २ ।।

तैसा होई सावधान । हृदयीं धरी नारायण ।। ३ ।।
तुका म्हणे मायबापे । अवघी देवाची स्वरूपे ।। ४ ।। (अ.क्र.२९०६)

आईवडील म्हणजे शुद्ध काशी होत. जो मनुष्य आईवडिलांच्या सहवासात असेल, त्यानं काशीची तीर्थयात्रा केल्यासारखं होतं. त्यानं तीर्थयात्रेला जाण्याची गरज नसते. अशा वेळी पुंडलिकानं काय केलं, ते ध्यानात घ्यावं. तो आईवडिलांची सेवा करणं थांबवून देवाकडं धावला नाही. त्यानं देवालाच उभं रहायला लावलं. तेव्हा, प्रत्येकानं पुंडलिकाप्रमाणं सावध रहावं. ईश्वराला आपल्या हृदयात ठेवावं, पण त्याला प्राप्त करण्यासाठी आईवडिलांची सेवा करणं थांबवू नये. कारण, आईवडील म्हणजे पूर्णांशानं ईश्वराचं स्वरूप होत. तुकाराम महाराज आपल्याला सांगत आहेत, की आईवडिलांची सेवा हीच ईश्वराची पूजा होय.

२ करावे गोमटे । बाळा, माते ते उमटे ।। १ ।।
आपुलिया जीवाहूनी । असे वाल्हे ते जननी ।।२।।
वियोग ते तिस । त्याच्या उपचारें ते विष ।। ३ ।।
तुका म्हणे पायें । डोळा सुखावे ज्या न्यायें ।। ४ ।। (अ.क्र.२६५)

आपल्या मुलासाठी काही तरी गोडधोड करावं, असं आईला वाटत असतं. तिला आपलं मूल आपल्या जीवापेक्षाही अधिक प्रिय वाटत असतं. त्याच्यासाठी काही चांगलं-चुंगलं करता आलं नाही, त्याचा वियोग झाला, तर ती घटना तिला विषासारखी वाटते. याउलट, त्याच्यासाठी काही चांगलं करता आलं, तर त्याला मिळालेल्या आनंदानं तिचा जीव सुखावतो. तिच्या या सुखाचं वर्णन करताना तुकाराम आपल्या नेहमीच्या अनुभवातलं एक सुरेख उदाहरण देतात. कष्टाची कामं करताना उन्हा-तान्हात हिंडल्यामुळं एखाद्याचे डोळे जळजळू लागले असतील आणि अशा वेळी त्याच्या डोळ्यांवर काही उपचार करण्याऐवजी त्याच्या पायांना थंडगार तेल वगैरे चोळलं, तर डोळ्यांची जळजळ थांबते आणि ते सुखावतात. उपचार पायांवर आणि सुख मात्र डोळ्यांना, हा आपला अनुभव आहे. मायलेकरांच्या बाबतीत असंच घडतं. उपचार मुलावर आणि सुख आईला, असं हे आगळं-वेगळं नातं आहे.

३ लागलिया मुख स्तनां । घाली पान्हा माउली ।। १ ।।
उभयतां आवडी लाडें । कोडें कोड पुरतसे ।। २ ।।
मेळविता अंगें अंग । प्रेमें रंग वाढतो ।। ३ ।।
तुका म्हणे जड भारी । अवघे शिरीं जननीचे ।। ४ ।। (अ.क्र.८३१)

४ न लगे मायेसी बाळें निरवावे । आपुल्या स्वभावें ओढे त्यासी ।। १ ।।
मज का लागला करणे विचार? । ज्याचा जार भार त्याचे माथां ।। २ ।।
गोड धड त्यासी ठेवी न मागता । समाधान खाता नेदी मना ।। ३ ।।
खेळता गुंतले उमगूनी आणी । बैसोनिया स्तनीं लावी बळें ।। ४ ।।
त्याच्या दुःखेपणें आपण खापरीं । लाही तळीं वरी होय जैसी ।। ५ ।।
तुका म्हणे देह विसरे आपुला । आघात तो त्याला लागो नेदी ।। ६ ।।
(अ.क्र.१२३३)

दूध पिण्यासाठी मूल आईच्या छातीला तोंड लावतं आणि आईला पान्हा फुटतो, हा मुलाचं मूलपण आणि आईचं आईपण तृप्त करणारा, परिपूर्ण करणारा एक उदात्त आनंदसोहळा असतो. तुकाराम महाराजांनी इथं त्या सोहळ्याचं चित्रच आपल्या डोळ्यांपुढं उभं केलं आहे. आई मुलाचे जे लाड करते, त्यामुळं उभयतांना आनंद होतो. ती कौतुकानं त्याला अंगावर पाजते, तेव्हा मायलेकरांना होणारा एकमेकांचा स्पर्श हा वात्सल्याला उत्कट बनविणारा असतो. खरं तर आई आणि मूल यांचं

नातंच असं आहे, की मुलाला कशाचीही चिंता करावी लागत नाही. जे काही जड जाणारं असेल, भारी पडणारं असेल, त्याची देखील त्याला काळजी नसते. त्या सगळ्याचा भार आईनं आनंदानं आपल्या डोक्यावर घेतलेला असतो.

विठ्ठलानं आपला म्हणजे तुकारामांचा भार स्वत:च्या मस्तकावर घ्यावा, त्यांना स्वत:ला कसली काळजी करायला लावू नये, असं त्याला विनवताना तुकाराम आईचं उदाहरण देतात. आपल्याला अमुक एक गोष्ट हवी, असं मुलानं आईला सांगण्याची वेळ देखील येत नाही. आई आपल्या आईपणाच्या स्वभावानंच त्याला जवळ ओढून घेते. खरं तर मूल तिच्या गर्भात असतं, तेव्हापासूनच तिनं त्याचा भार आपल्या मस्तकावर घेतलेला असतो. त्यानं काही मागितलेलं नसताना ती त्याच्यासाठी गोडधोड ठेवते. त्यानं पोट भरून खाल्लं, तरी तिचं समाधान होत नाही, त्यानं आणखी खावं असं तिला वाटत राहतं. ते खेळण्यात गुंतलेलं असलं, तरी ती त्याला समजावून आणते आणि जबरदस्तीनं त्याला अंगावर पाजते. त्याला काही दु:ख झालं, तर लाह्या भाजण्याच्या खापरावर लाही जशी वरखाली होते, तसा तिचा जीव वरखाली होतो. ती आपलं शरीर विसरून जाते, परंतु त्याला कसलाही आघात पोचू देत नाही. आईच्या प्रेमाची निरपेक्षता आणि समर्पणशीलता खरोखरच पराकाष्ठेची असते.

संतांबरोबरचं आपलं जिव्हाळ्याचं नातं स्पष्ट करताना तुकारामांना अनेकदा मायलेकरांच्या नात्याची आठवण होते. ते म्हणतात,

५ मातेचिये चित्तीं । अवघी बाळकाची व्याप्ति ॥ १ ॥
देह विसरे आपुला । जवळीं घेता सीण गेला ॥ २ ॥
दावी प्रेमभाते । आणि अंगावरि चढते ॥ ३ ॥
तुका संतांपुढे । पायीं झोंबे लाडे कोडें ॥ ४ ॥ (अ.क्र.२७७६)

६ लेकराचे हित । वाहे माउलीचे चित्त ॥ १ ॥
ऐसी कळवळ्याची जाती । करी लाभेंविण प्रीती ॥ २ ॥
पोटीं भार वाहे । त्याचे सर्वस्व ही साहे ॥ ३ ॥
तुका म्हणे माझे । तैसे तुम्हा संतां ओझे ॥ ४ ॥ (अ.क्र.१७४१)

आईच्या मनामधे इथून-तिथून बाळ व्यापून राहते. त्याचा विचार करताना ती आपलं देहभान विसरून जाते. त्याला जवळ घेतल्यावर तिचा शीण जातो. तिनं मायेनं त्याला खाऊ दाखवला, की

ते तिच्या अंगावर झेपावतं. आपण या मुलाप्रमाणं संतांच्या पायांना लाडानं, कोडकौतुक करून घेण्याच्या इच्छेनं झोंबतो, असं तुकाराम म्हणतात.

लेकराचं हित व्हावं, हाच विचार माउलीच्या मनामधे असतो. तिच्या मनातील या कळवळ्याची जातकुळी अक्षरश: जगावेगळी असते. कसल्याही फायद्याची, परतफेडीची अपेक्षा न बाळगता प्रेम करणं म्हणजे काय, याचं आईच्या प्रेमाइतकं दुसरं उत्तम उदाहरण असू शकत नाही. आधी ती आपल्या उदरात त्याचा भार वाहते आणि नंतर आयुष्यभर त्याचं सर्व काही सहन करते. तुकारामांच्या दृष्टीनं संत हे आईसारखे असल्यामुळं ते त्यांना आपला भार वाहण्याची विनंती करीत आहेत.

गर्भवती स्त्रीला होणारं सोलीव सुख तिच्या डोहाळ्यांमधून कसं प्रकट होतं, त्याचं भावस्पर्शी वर्णन तुकारामांनी एका अभंगात केलं आहे. ते म्हणतात,

७ आवडी येते गुणें । कळो, चिन्हे उमटती ।। १ ।।
पोटीचे ओठीं उभे राहे । चित्त साहे मनासी ।। २ ।।
डोहोळियाची भूक गर्भा । तार्टी प्रभा प्रतिबिंबे ।। ३ ।।
तुका म्हणे मानोन घ्यावे । वाटे खावे वाटते ।। ४ ।। (अ.क्र.३२७६)

गर्भवतीच्या वागण्यातून जे गुण प्रकट होतात, त्यावरून तिला काय आवडतं, म्हणजेच तिला कोणते डोहाळे लागले आहेत, ते कळून येतं. तिच्या अंगी त्याची चिन्हं उमटतात. तिच्या पोटात तिची आणि गर्भाची जी इच्छा निर्माण झालेली असते, ती तिच्या ओठांवर येते, ती आपल्या तोंडानं ती इच्छा बोलून दाखवते. तिच्या मनात जी इच्छा उद्‌भवलेली असते, ती स्पष्टपणे बोलून दाखविण्यास तिचं चित्त तिच्या मनाला साहाय्य करतं. तिची चिंतनशक्ती मनातील इच्छेला शब्दरूप देते. गर्भाची जी भूक असते, जी इच्छा असते, ती डोहाळ्याच्या रूपानं व्यक्त होते. चंद्राच्या वा सूर्याच्या बिंबाची प्रभा पाण्यानं भरलेल्या ताटात प्रतिबिंबित व्हावी, तशीच गर्भाची इच्छा आईच्या डोहाळ्यामधे प्रतिबिंबित होते. म्हणूनच, गर्भवतीला जे काही खावंसं वाटतं, ते तिनं विनासंकोच मागून घ्यावं, असं तुकाराम महाराज म्हणतात. अर्थात, घरच्या लोकांनीही तिची इच्छा पूर्ण करावी, हे ओघानंच आलं.

तुकारामांनी आईच्या वात्सल्याप्रमाणंच वडिलांच्या प्रेमाचाही मोठा गौरव केला आहे. ते म्हणतात,

८ बाप करी जोडी लेकराचे ओढी । आपुली करवंडी वाळवूनी ।। १ ।।
एकाएकी केला मिरासीचा धनी । कडिये वागवूनी भार खांदीं ।। २ ।।

लेवऊनी पाहे डोळां अळंकार । ठेवा दावी थोर करूनिया ।। ३ ।।
तुका म्हणे नेदी गांजूं आणिकांसी । उदार जीवासी आपुलिया ।। ४ ।।

(अ.क्र.३२६७)

बाप लेकराच्या प्रेमापोटी संपत्ती जमवत राहतो. त्यासाठी कष्ट करतो, पोट खनपटीला जाईपर्यंत उपासमार सहन करतो. त्याला कडेवर घेतो, खांद्यावर बसवतो आणि मग एकदम आपल्या सगळ्या वैभवाचा, साधनसामग्रीचा मालक बनवून टाकतो. आपल्या कष्टातून मिळवलेलं सगळं त्याला आयतं देतो. त्याच्या अंगावर दागिने घालतो आणि आपल्या डोळ्यांनी ते दृश्य पाहून त्याला डोळ्यांचं पारणं फिटल्यासारखं समाधान होतं. आपल्याकडच्या संपत्तीचं भांडार जेवढं वाढवता येईल, तेवढं वाढवून तो ते त्याला दाखवतो, त्याच्या स्वाधीन करतो. तो स्वतःच्या जीवावर उदार होतो, आपल्या प्राणांची पर्वा करीत नाही, पण दुसऱ्या कोणाला आपल्या लेकराच्या वाटेला जाऊ देत नाही, त्याचा छळ करू देत नाही.

आईवडील आणि मुलं यांच्या या अतिशय जिव्हाळ्याच्या नात्याचा विचार करताना दोन पैलूंकडं आपण सर्वांनी लक्ष दिलं पाहिजे. आपण मुलांसाठी इतकं सारं केलं आहे, म्हणून त्यांनी

सदैव आपल्या मुठीत राहिलं पाहिजे, आपण म्हणू ते ऐकलं पाहिजे, आपण सांगू तसंच वागलं पाहिजे, असा हट्ट धरून आईवडिलांनी मुलांचं स्वातंत्र्य कदापि हिरावून घेता कामा नये. त्यांना पंख द्यायचे, ते पंख बळकट करण्यासाठी त्यांना सर्व प्रकारची मदतही करायची, परंतु त्याबरोबरच त्यांना उड्डाणाचं स्वातंत्र्यही द्यायचं, तरच आपण त्यांच्यासाठी घेतलेल्या कष्टांचं खऱ्या अर्थानं चीज होतं.

दुसऱ्या बाजूनं मुलांनीही आईवडिलांनी आपल्यासाठी जे काही केलं आहे त्याची जाण सदैव ठेवली पाहिजे. त्यांच्याविषयी अपार कृतज्ञता बाळगली पाहिजे. कृतज्ञता हा माणसाच्या काळजाचा सुगंध असतो, असं म्हणतात. मुलांनी आईवडिलांच्या बाबतीत हे वचन सदैव स्मरणात ठेवावं. काही बाबतीत त्यांच्याशी मतभेद होऊ शकतात आणि तसे मतभेद होणं हा काही त्यांचा अनादर नव्हे. परंतु मतभेद होणं ही गोष्ट वेगळी आणि कृतघ्न बनणं ही गोष्ट वेगळी. आपल्या जीवनाचे निर्णय प्रसंगी त्यांच्या विरोधात जाऊनही घ्यावे लागले, तर ते जरूर घ्यावेत. परंतु तसं करताना त्यांनी आपल्यासाठी जे काही केलेलं असतं, त्यासाठी आयुष्यभर त्यांच्याविषयी कृतज्ञ मात्र जरूर रहावं.

संत

तुकाराम संतांविषयीची आपल्या मनातील विलक्षण ओढ व्यक्त करताना वारंवार त्यांच्या प्रेमाची तुलना आईच्या वात्सल्याशी करतात. याचं कारणही स्पष्ट आहे. संतांच्या अंत:करणात सर्वसामान्य लोकांविषयी आईच्या वात्सल्यासारखीच करुणा असते. स्वाभाविकच, माणूस सुखदु:खाच्या प्रसंगी जसा आईकडं धाव घेतो, तशीच धाव माणसानं संतांकडंही घ्यावी, असं तुकारामांना वाटत असे. या उत्कट भावनेतूनच त्यांनी संतांविषयी अनेक अभंग लिहिले आहेत.

संत करुणाशील असतात, हे खरंच. परंतु जगात अनेकदा संतत्वाचा मुखवटा धारण करणारे लोकही असतात. अशा लोकांपासून संतांचं वेगळेपण कळावं, म्हणून तुकारामांनी संतांची एक अचूक व्याख्याच आपल्या हाती दिली आहे. ते म्हणतात,

९ जे का रंजले गांजले । त्यासि म्हणे जो आपुले ।। १ ।।
तो चि साधु ओळखावा । देव तेथे चि जाणावा ।। २ ।।
मृदु सबाह्य नवनीत । तैसे सज्जनाचे चित्त ।। ३ ।।
ज्यासि आपंगिता नाही । त्यासि धरी जो हृदयीं ।। ४ ।।
दया करणे जे पुत्रासी । ते चि दासा आणि दासी ।। ५ ।।
तुका म्हणे सांगू किती ?। तो चि भगवंताची मूर्ती ।। ६ ।। (अ.क्र.३४७)

जगात अनेक माणसं दु:खीकष्टी असतात. प्रतिकूल परिस्थितीच्या रेट्यानं जेरीला आलेली असतात. आपल्या सहवासात येणारा असाच एखादा माणूस परिस्थितीनं रंजीस आलेला असतो, गांजलेला-त्रासलेला असतो. समाजात अनेक माणसं या मेटाकुटीला आलेल्या व्यक्तीची उपेक्षा करतात, त्याच्याकडं दुर्लक्ष करतात. परंतु एखादा माणूस त्या दु:खी माणसाला जवळ करतो. तो आपला माणूस आहे, असं मानून आपलेपणानं त्याचं दु:ख दूर करण्याचा प्रयत्न करतो. जो अशा दु:खी माणसाच्या बाबतीत अशी आत्मीयता दाखवतो, तोच संत वा साधू आहे, हे ओळखावं.

अशा माणसाला केवळ साधू मानूनच तुकाराम थांबत नाहीत, तर देव देखील अशा माणसाच्या ठिकाणीच असतो, असं ते म्हणतात. देवाची प्राप्ती करायची असेल, तर त्याचा शोध अशा संतांच्या सहवासात घेतला पाहिजे, हा तुकारामांचा उपदेश आपण नीट समजून घेतला पाहिजे. या संतसज्जनांचं मन करुणेमुळं किती हळुवार झालेलं असतं, ते सांगताना त्यांनी अंतर्बाह्य मऊ असलेल्या लोण्याची उपमा दिली आहे. एखादा माणूस निराधार, अनाथ असतो. त्याला सांभाळणारा कोणी नसतो. परंतु, जो खराखुरा संत असतो, तो त्या निराधार माणसाला आपल्या हृदयाशी धरतो. आपल्या पुत्रावर जे प्रेम करायचं, तेच आपले दास आणि दासी यांच्यावरही करायचं, अशा विशाल अंत:करणाचा मनुष्य हा खरा संत म्हटला जातो. अशा व्यक्तीचं मोठेपण पुन:पुन्हा सांगावं, असं तुकारामांना वाटतं. असा मनुष्य म्हणजे साक्षात भगवतांची मूर्ती होय, हे तुम्हांला किती वेळा सांगू, असा प्रश्नच त्यांनी लोकांना विचारला आहे. खरं तर हा प्रश्न आपल्याला पण लागू आहे, हे आपण अतिशय गंभीरपणानं समजून घेतलं पाहिजे.

आपल्या अंत:करणातील कळवळ्यापोटी संत कसे वागतात, ते उपमांद्वारे स्पष्ट करताना तुकाराम म्हणतात,

१० अर्भकाचे साटी । पंतें हाती धरिली पाटी ।। १ ।।
तैसे संत जगीं । क्रिया करुनी दाविती अंगीं ।। २ ।।
बालकाचे चाली । माता जाणुनि पाउल घाली ।। ३ ।।
तुका म्हणे नाव । जनासाटी उदकीं ठाव ।। ४ ।। (अ.क्र.४०८२)

लोकांच्या कल्याणासाठी संत नेहमी चांगल्या वागणुकीचा उपदेश करीत असतात. परंतु, हा उपदेश करण्याचा अधिकार त्यांनी स्वत:च्या चारित्र्यानं प्राप्त केलेला असतो. लोकांना जे सांगायचं, ते आपण आधी करून दाखवायचं, ही त्यांच्या जगण्याची रीत असते. मुलानं हातात पाटी कशी धरावी, पेन्सिलीनं अक्षर कसं गिरवावं, हे त्याला शिकवताना शिक्षक आधी स्वत:च्या हातात पाटी घेतो. आई मुलाला चालायला शिकवताना स्वत: एक-एक पाऊल चालून त्याला पावलं टाकायला शिकविते. नाव स्वत: पाण्यात वावरते, ती स्वत:साठी नव्हे, तर लोकांना पैलतीराला नेण्यासाठी. संतांचं कार्य हे असंच लोकांच्या कल्याणासाठी असतं.

जो सर्व प्राणिमात्रांच्या कल्याणाची काळजी वाहतो, तोच संत या नावाला साजेसा असतो, हे सांगताना तुकाराम महाराज म्हणतात,

११ देवाची पूजा हे भूताचे पाळण । मत्सर तो सीण बहुतांचा ।। १ ।।
रुसावे फुगावे आपुलियावरि । उरला तो हरि सकळ ही ।। २ ।।
तुका म्हणे संतपण या चि नावे । जरि होय जीव सकळांचा ।। ३ ।।

(अ.क्र. ३८५४)

प्राणिमात्रांचं पालन करणं, हीच देवाची पूजा होय. याउलट, इतरांचा मत्सर करणं, हा आनंद नसून शीणच होय. माणसाला जे काही रुसायचं-फुगायचं असेल, ते त्यानं स्वत:च्या बाबतीत करावं, स्वत:चे दोष दूर करण्यासाठी स्वत:विरुद्ध तक्रार करावी, स्वत:विरुद्ध बंड करावं, पण इतरांशी मात्र आपुलकीनं वागावं. मग, आपल्या बाहेरचं सर्व जग म्हणजे ईश्वर आहे,असा अनुभव घेता येतो.इतर सर्वांचा जीव म्हणजे आपणच, त्यांचा जीव हा आपलाच जीव,अशी भावना बनली,असं वर्तन घडलं,तरच संत हे नाव धारण करण्यास तो मनुष्य पात्र ठरतो.

अशा व्यापक आचारविचारांच्या संताची अवहेलना करायची आणि धर्माच्या नावाखाली देवाची पूजा करायची, हा खरा धर्म नव्हे, असं तुकारामांना वाटत असे. ते म्हणतात,

१२ संताचा अतिक्रम । देवपूजा तो अधर्म ।।१ ।।
येती दगड तैसे वरी । मंत्रपुष्पे देवा शिरीं ।।२ ।।
अतीतासि गाळी। देवा नैवेद्यासी पोळी ।। ३ ।।
तुका म्हणे देवा । ताडण भेदकांची सेवा ।। ४ ।। (अ.क्र.२७९)

संताचं उल्लंघन करून देवपूजा करणं, हा अधर्म होय. अशी पूजा करताना म्हटलेले मंत्र, वाहिलेली फुलं ही दगड पडावेत तसे देवाच्या मस्तकावर येतात. आपल्याकडं आलेल्या अतिथीला शिवी द्यायची आणि देवासाठी नैवेद्याची पोळी घेऊन जायचं, हाही तुकारामांना अधर्म वाटतो. माणसामाणसांत भेदभाव करणाऱ्यांनी केलेली देवाची सेवा ही देवाच्या दृष्टीनं मारहाण असते. कारण, खरा देव मूर्ती वगैरेंमधे नसतो, तर सज्जनांच्या ठायी असतो.

संतांचा सहवास माणसांचं जीवन आरपार बदलून टाकतो. म्हणूनच संतांची भेट हा आपल्या जीवनातील मोठा आनंदसोहळा वा सण असल्याचं तुकारामांना वाटतं. ते म्हणतात,

१३ धन्य आजि दिन । जाले संतांचे दर्शन ।।१ ।।
जाली पापातापा तुटी । दैन्य गेले उठाउठी ।।२।।
जाले समाधान । पायीं विसावले मन ।। ३ ।।
तुका म्हणे आले घरा । तो चि दिवाळीदसरा ।। ४ ।। (अ.क्र.९९४)

१४ धन्य काळ संतभेटी । पायीं मिठी पडिली तो ।। १ ।।
संदेहाची सुटली गाठी । जाले पोटीं शीतळ ।। २ ।।
भवनदीचा जाला तारा । या उत्तरा प्रसादें ।। ३ ।।
तुका म्हणे मंगळ आता । कोण दाता याहूनि ? ।। ४ ।। (अ.क्र.८८१)

आज संतांचं दर्शन झालं, हा धन्यतेचा दिवस होय. आता सगळी पापं, सगळे ताप नाहीसे झाले. भेटीबरोबर ताबडतोब जीवनातील दीनवाण्या सर्व गोष्टी दूर झाल्या. संतांच्या पायी मन विसावलं आणि त्यामुळं समाधान झालं, जीव सुखावला. आपल्याकडं जे अनेक सण आहेत, त्यांमधे दिवाळी आणि दसरा हे सण सगळ्यात मोठे मानले जातात. तुकाराम मात्र काही वेगळाच विचार करतात.

संत घरी येणं, हाच आपल्या दृष्टीनं खराखुरा दिवाळीदसरा आहे, असं त्यांना वाटतं. संतांची भेट होणं, त्यांच्या पाया पडणं, हा काळ तुकारामांच्या दृष्टीनं जीवन कृतार्थ करणारा झाला. त्यांच्या मनातील संदेहाची गाठ सुटली. मनातील सर्व शंका दूर झाल्या. अंतर्यामी शीतलता निर्माण झाली. संतांच्या उपदेशाचा प्रसाद मिळाला आणि तो संसाररूपी नदी तरून जाण्यासाठी नाव बनला. या जगामधे मंगल, हितकारक, कल्याणकारक गोष्टी देणारा यांच्याखेरीज दुसरा कोण दाता मिळेल बरं, असा प्रश्न तुकारामांनी विचारला आहे. संतांसारखा आपल्या आयुष्याला मंगलमय करून टाकणारा दुसरा कोणी नाही, ही भावना त्यांनी यातून व्यक्त केली आहे.

अशा संतांच्या ऋणातून मुक्त होणंही अशक्य, असं तुकारामांना वाटतं. ते म्हणतात,

१५ काय सांगो आता संतांचे उपकार ? । मज निरंतर जागविती ।। १ ।।
काय द्यावे त्यांचे व्हावे उतराई ?। ठेविता हा पायीं जीव थोडा ।।२ ।।
सहज बोलणे हितउपदेश । करूनि सायास शिकविती ।।३।।
तुका म्हणे वत्स धेनुवेचा चित्तीं । तैसे मज येती सांभाळीत ।। ४ ।।

(अ.क्र.३६५६)

अखंडपणे सावध करणाऱ्या, जागृतीचा संदेश देणाऱ्या संतांचे जे उपकार आहेत, त्यांचं वर्णन करणंही अशक्य आहे, असं तुकारामांना वाटतं. काय दिलं असता त्यांच्या ऋणातून उतराई होता येईल, असा त्यांना प्रश्न पडला आहे. संतांच्या पायांवर जीव ठेवला, तरी त्यामुळं ऋण फिटणार नाही, ती कृती थिटीच ठरेल, असं त्यांचं मन म्हणत आहे. सहवासात असताना संत जे सहजपणानं बोलतात, तो ऐकणाऱ्याच्या दृष्टीनं हिताचा उपदेश ठरतो. ते मोठे प्रयत्न करून, कष्ट करून शिकवतात. गायीच्या चित्तामधे ज्याप्रमाणं तिच्या वासराची काळजी असते, त्याप्रमाणं संत आपली काळजी करतात, जीवनातील सर्व प्रसंगांत सांभाळतात, असं तुकारामांनी अतिशय कृतज्ञतेनं नोंदविलं आहे.

संगत

प्रत्येक मनुष्य समाजात वावरताना अनेक कारणांनी इतरांच्या सहवासात येत असतो. अशा वेळी तो ज्यांच्या संपर्कात जातो, त्यांच्या गुणदोषांचा प्रभाव त्याच्यावरही पडत असतो. आपलं जीवन अधिकाधिक सफल व्हावं, अशी आपली इच्छा असते. आपली ही इच्छा पूर्ण व्हायची असेल, तर आपण चांगल्या माणसांच्या संगतीत रहायला हवं, संतांची संगत आपल्या आयुष्याचं सोनं करते, असं तुकाराम आग्रहपूर्वक सांगत असत. ते म्हणतात,

१६ कस्तुरी भिनली जये मृत्तिके । तयेसी आणिके कैसी सरी ? ।। १ ।।
लोखंडाचे अंगीं लागला परिस । तया आणिकास कैसी सरी ? ।। २ ।।
तुका म्हणे मी न वजे यातीवरी । पूज्यमान करी वैष्णवांसी ।। ३ ।।
(अ.क्र.१७८८)

ज्या मातीमधे कस्तुरी भिनलेली असते, ती स्वत:ही कस्तुरीसारखीच सुगंधानं दरवळते. ज्या मातीला असा स्पर्श झालेला नसतो, ती माती कस्तुरी भिनलेल्या मातीशी कधीही बरोबरी करू शकत नाही. ज्या लोखंडाला परिसाचा स्पर्श झालेला नसतो, ते लोखंड परिसाचा स्पर्श झालेल्या लोखंडाची बरोबरी करू शकत नाही. याचा अर्थ असा, की ज्याला संतांचा सहवास मिळालेला नसतो, तो मनुष्य संतांचा सहवास मिळालेल्या माणसाशी कधीही बरोबरी करू शकत नाही. ज्याला संतांचा सहवास मिळालेला असतो, त्याचं जीवन आरपार बदलून जातं, ते अधिक उन्नत होतं, विशुद्ध होतं. ते संत कोणत्या जातीचे आहेत याचा आपण विचार करीत नाही, त्यांच्या जातीला महत्त्व देत नाही, तर ते वैष्णव म्हणजेच नीतिमान भक्त आहेत एवढंच पाहून त्यांना पूज्य मानतो, अशी तुकारामांची भूमिका आहे. या अभंगात तुकारामांनी संतांच्या संगतीचा गौरवही केला आहे आणि माणसामाणसांमधील समतेचं महत्त्वही लोकांच्या मनावर बिंबविण्याचा प्रयत्न केला आहे.

१७ अमृताची फळे अमृताची वेली । ते चि पुढे चाली बीजाची ही ।। १ ।।
ऐसियांचा संग देई नारायणा । बोलावा वचना जयांचिया ।। २ ।।

उत्तम सेवन सितळ कंठासी । पुष्टी कांती तैसी दिसे वरी ।। ३ ।।
तुका म्हणे तैसे होइजेत संगें । वास लागे अंगें चंदनाच्या ।। ४ ।।

(अ.क्र.३०४५)

अमृताच्या वेलीला अमृताचीच फळं लागावीत आणि त्या फळांमधून निघणारी बीजं अमृताचा वारसा चालवणारीच निघावीत, तसं संतांच्या संगतीचं आहे. ज्याला स्वत:चं खरंखुरं कल्याण करायचं असेल, त्यानं आपली संगत मोठ्या विवेकानं निवडली पाहिजे. कठोर, निर्दय, संवेदनाहीन आणि स्वार्थी व्यक्तीच्या संगतीपासून दूर राहणं, हेच आपल्या हिताचं असतं. ज्यांच्या बोलण्यामधे ओलावा आहे, म्हणजेच करुणा आहे, अशा लोकांचीच संगत आपल्याला लाभावी, अशी तुकारामांची उत्कट इच्छा आहे. उत्तम पदार्थांचं सेवन केलं असता, ते आपल्या कंठालाही शीतलता देतात आणि त्यांच्या सेवनामुळं शरीर पुष्ट होऊन त्याच्यावर उत्तम कांतीही येते. सज्जनांची संगत ही अशा उत्तम पक्वान्नांसारखी असते. ती सुखाचा गोडवाही देते आणि आपलं जीवन समृद्धही करते. चंदनाचा स्पर्श झाला असता त्याचा सुगंध आपल्या अंगालाही लागतो, त्याप्रमाणं सज्जनाच्या संगतीत आपलं जीवनही सद्‌गुणांच्या सुगंधानं गंधित होऊन जातं.

१८ तृषाकाळीं उदकें भेटी । पडे मिठी आवडीची ।। १ ।।
ऐसियाचा हो का संग । जिवलग संतांचा ।। २ ।।
मिष्टान्नाचा योग भुके । म्हणता चुके पुरेसे ।। ३ ।।
तुका म्हणे माते बाळा । कळवळा भेटीचा ।। ४ ।। (अ.क्र.१३०१)

आपल्याला तहान लागलेली असावी आणि त्या वेळी आपल्याला नेमकं पाणी भेटावं, हा प्रसंग मोठा आनंदाचा असतो. ही घटना आपल्याला आवडणारी, आपल्या मनाला सुखावून टाकणारी असते. तहानेच्या क्षणी पाणी भेटल्यामुळं जो आनंद लाभतो, तसाच आनंद जिवलग संतांच्या संगतीमुळंही लाभतो. म्हणून, प्रत्येकानं अशी संगत लाभण्याची इच्छा करावी आणि ती प्राप्त करण्यासाठी योग्य ते प्रयत्नही करावेत. आपल्याला भूक लागलेली असावी आणि त्या वेळी आपल्याला मिष्टान्न प्राप्त व्हावं आणि तेही विपुल प्रमाणात ! अशा वेळी त्या पक्वान्नाचा जितका आस्वाद घेता येईल, तितका घ्यावा. मधेच 'पुरे' म्हणण्याची चूक करू नये. संतांच्या संगतीचाही जितका लाभ घेता येईल, तितका घ्यावा. बाळ आणि आई यांच्या भेटीमधे जी कळवळ्याची, वात्सल्याची उत्कटता असते, तीच सर्वसामान्य माणसाच्या आणि संतांच्या भेटीमधे असते.

१९ चित्ता मिळे त्याचा संग रुचिकर । क्षोभविता दूर तो चि भले ।। १ ।।
ऐसी परंपरा आलीसे चालत । भलत्याची नीत त्यागावरी ।। २ ।।
हो का पिता पुत्र बंधु कोणी तरि । विजाति संग्रही धरू नये ।। ३ ।।
तुका म्हणे सत्य पाळावे वचन । अन्यथा आपण करू नये ।। ४ ।।
(अ.क्र.४१०२)

तुकाराम सामाजिक व्यवहारांचं सूक्ष्म विश्लेषण करण्याच्या बाबतीत अतिशय कुशल होते. त्यामुळं ते एकाच विषयाचे अनेक पैलू ध्यानात घेत असत. प्रस्तुत अभंगात त्यांनी संगतीचा एक वेगळाच पैलू शब्दबद्ध केला आहे. ज्याचं मन आपल्या मनाशी जुळतं, त्याचीच संगत आपल्याला आवडते, आपल्याला आनंद देते आणि म्हणून अशा माणसाचीच संगत करावी. जो स्वतःच्या सहवासानं आपल्या मनात क्षोभ निर्माण करतो, आपलं मन अस्वस्थ करून टाकतो, त्याला दूर ठेवणं हेच चांगलं होय. परंपरा अशीच चालत आली आहे. ज्याची संगत भलती-सलती असेल, त्याच्या सहवासाचा त्याग करावा, हीच खरी नीती होय. मग अशी व्यक्ती पिता असो, पुत्र असो,

बंधू असो, की आणखी कोणी असो. ज्याचं वर्तन आपल्या मूल्यांशी जुळत नाही, त्याचा सहवास करू नये. आपण सत्य वचनाचं, नैतिकतेचं, माणूसकीच पालन करावं, त्यापेक्षा वेगळं वागू नये. याचा अर्थ आपल्या सदाचाराच्या वागण्याला ज्याचा अडथळा होत असेल, त्याच्यापासून दूर रहावं.

२० **देव होसी तरी आणिकांते करिसी । संदेह येविशी करणे न लगे ।। १ ।।**
दुष्ट होसी तरी आणिकांते करिसी । संदेह येविशी करणे न लगे ।। २ ।।
तुका म्हणे जे दर्पणी बिंबले । ते तया बाणले निश्चयेसी ।। ३ ।।

(अ.क्र.११२८)

तुकारामांनी प्रस्तुत अभंगात संगतीचा आणखी एक पैलू सांगितला आहे. दुसऱ्याच्या संगतीत आपल्यावर काय परिणाम होतात, हे जसं त्यांनी नोंदवलं आहे, तसंच आपल्या संगतीचा इतरांवर काय परिणाम होतो, तेही त्यांनी नोंदविलं आहे. त्यांनी इथं वापरलेला 'देव' हा शब्द सद्‌गुणांनी युक्त मनुष्य असा व्यापक अर्थ देणारा आहे. तुकाराम या अभंगात जणू काही आपल्या प्रत्येकाशी बोलत आहेत. तू जर स्वतः सद्‌गुणांनी युक्त सज्जन असशील तर आपल्या सहवासात येणाऱ्या इतरांना तू

सज्जन बनवशील, याविषयी शंका बाळगण्याचं कारण नाही, असं ते आपल्याला म्हणत आहेत. याउलट, आपण दुष्ट असू, तर इतरांनाही दुष्ट बनवू, याविषयीही संशय बाळगण्याचं कारण नाही, असं ते स्पष्टपणानं सांगत आहेत. जो जसा असतो, त्याचं प्रतिबिंबही आरशामधे नेमकं तसंच पडतं, त्याच पद्धतीनं माणूस जसा असतो, तसाच त्याच्या संगतीचा परिणाम होतो. म्हणून, इतरांना सद्‌गुणी बनवावं अशी आपली इच्छा असल्यास आधी आपण सद्‌गुणी असणं महत्त्वाचं आहे, असं तुकाराम सांगत आहेत.

हितासाठी उपदेश

ज्या लोकांच्या मनात इतरांविषयी कळवळा असतो आणि त्यांचं हित व्हावं अशी उत्कट इच्छा असते, ते लोक इतरांना जगण्याची योग्य वाट दाखवितात. असं करण्यामागं त्यांचा काही स्वार्थ नसतो. ते केवळ करुणेपोटीच लोकांना उपदेश करत असतात. अशा प्रकारच्या उपदेशाविषयी तुकारामांनी अनेक अभंग लिहिले आहेत. एका अभंगात ते म्हणतात :

२१ उपकारासाटी बोलो हे उपाय । येणेविण काय आम्हा चाड ? ।। १ ।।
बुडता हे जन न देखवे डोळां । येतो कळवळा म्हणउनि ।। २ ।।
तुका म्हणे माझे देखतिल डोळे । भोग देते वेळे येईल कळो ।। ३ ।।
(अ.क्र.१४८)

तुकाराम महाराज म्हणतात : आम्ही उपकार करण्याच्या इच्छेनं हे उपाय सांगत आहोत. खरं पहायचं, तर याविना आमचं काय अडलं आहे ? लोक बुडत आहेत, त्यांचं जीवन दु:खांनी उद्ध्वस्त होत आहे, ते मला डोळ्यांनी बघवत नाही, म्हणून माझ्या मनात कळवळा निर्माण होत आहे. यांच्यावर दु:ख भोगण्याची वेळ येईल, तेव्हा त्यांना हे कळेल. त्या वेळीही माझे डोळे त्यांच्याकडं कळवळ्यानंच पाहतील.

तुकाराम इथं आपल्या उपदेश करण्याच्या कृतीचं एक प्रकारे समर्थन करीत आहेत, आपलं मन मोकळं करीत आहेत.

आणखी एका अभंगात ते म्हणतात,

२२ **बोलिलो ते काही तुमचिया हिता । वचन नेणता क्षमा कीजे ।। १ ।।**
वाट दावी तया न लगे रुसावे । अतित्याई जीवें नाश पावे ।। २ ।।
निंब दिला रोग तुटाया अंतरी । पोभाळिता वरि आत चरे ।। ३ ।।
तुका म्हणे हित देखण्यासि कळे । पडती आंधळे कूपा माजी ।। ४ ।।(अ.क्र.१३१)

आपण जे काही बोललो, जो काही उपदेश केला, ते सगळं तुमच्या हितासाठी होतं, असं तुकाराम अगदी कळवळून सांगत आहेत. आपण नकळत काही दुखावणारं बोललो असलो तर क्षमा करा, असं त्यांनी अगदी विनम्रतेनं म्हटलं आहे. चुकीच्या वाटेनं चाललेल्या माणसाला कधी कधी कठोरपणानं चार गोष्टी सांगाव्या लागतात. सांगणाऱ्यानं त्या कितीही सद्‌भावनेनं सांगितल्या असल्या, तरी ऐकणाऱ्याला ते रुचतंच असं नाही. सज्जन लोक मात्र अशा लोकांनाही प्रसंगी आंजारून-गोंजारून, गोड बोलून अथवा क्षमा मागूनही पुन:पुन्हा समजावून सांगण्याचा प्रयत्न करतात. कारण, जो करुणेपोटी इतरांना चांगली वाट दाखवू इच्छीत असतो, त्यानं त्यांच्यावर रुसून चालत नाही. इतरांनीही त्याच्यावर रुसू नये. आपल्या हिताचा उपदेश नाकारण्याचा आततायीपणा केला, तर जीवाचा नाश होतो. शरीरात असलेला रोग नाहीसा व्हावा, म्हणून कोणी औषध म्हणून कडूलिंब दिला, तर रोगी माणसानं तो आपल्या हितासाठी आपल्या पोटात घेतला पाहिजे. तो नुसता वरवर चोळला, तर आतल्या रोगाची वाढच होत राहणार. उपदेशाचंही तसंच आहे. तो वरवर ऐकून सोडून दिला, तर माणसाचं दु:ख दूर होऊ शकत नाही. जो डोळस असतो, समंजस असतो, विवेकी असतो, त्याला आपलं हित बरोबर कळतं. परंतु ज्यांच्याकडं डोळसपणा नसतो असे आंधळे लोक विहिरीत पडतात, म्हणजेच आपली हानी करून घेतात.

परोपकार करू इच्छिणाऱ्या संतांच्या मनातील तळमळ स्पष्ट करण्यासाठी तुकारामांनी आणखी एका अभंगात कडूलिंबाचं उदाहरण दिलं आहे. ते म्हणतात:

२३ पुढिलिया सुखें निंब देता भले । बहुत वारले होय दुःख ।। १ ।।
हे तो वर्म असे माउलीचे हाती । हाणी मारी प्रीती हितासाठी ।। २ ।।
खेळता विसरे भूक तान घर । धरूनिया कर आणी बळें ।। ३ ।।
तुका म्हणे पाळी तोंडीचिया घासें । उदार सर्वस्वें सर्वकाळ ।। ४ ।।
(अ.क्र.२१४८)

आजारी माणसाला औषध म्हणून कडूलिंब देणं, हे त्याच्या पुढच्या सुखाच्या दृष्टीनं सुखकारक असतं. त्यामुळं त्याचं खूपसं दुःख दूर होतं. मुलाच्या बाबतीत आईचं जे वागणं असतं, त्यामधून हे रहस्य नेमकेपणानं व्यक्त होतं. ती प्रसंगी त्याला मारहाण करते, पण हे तिचं त्याच्यावरचं प्रेमच असतं, ती हे त्याच्या हितासाठी करत असते. मूल खेळण्यात रममाण झालं, की ते तहान-भूक विसरून जातं, त्याला घरी येण्याचं भानही रहात नाही. मग आई जबरदस्तीनं त्याचा हात धरून

त्याला घरी आणते. ती आपल्या तोंडचा घास भरवून त्याचं पोषण करते. ती सर्व प्रकारे सदैव त्याच्या बाबतीत उदारच असते. आई जशी मुलाच्या हितासाठी त्याच्यावर अशी जबरदस्ती करते, तशीच संतही दु:खी-कष्टी लोकांना काहीशा जबरदस्तीनं सन्मार्गावर आणण्यासाठी उपदेश करतात.

आता आपल्या ध्यानात येईल, की तुकाराम आपल्या या उद्गारांमधून एकूण सर्व संतांच्या जीवितकार्याचं स्वरूपच स्पष्ट करीत आहेत. सज्जन लोक सर्वसामान्य लोकांना सन्मार्गाचा जो उपदेश करतात, त्यातून त्यांना स्वत:साठी काही फायदा मिळवायचा नसतो, तर दु:खांनी त्रासलेल्या लोकांचं दु:ख दूर व्हावं ही तळमळच त्यामागं असते.

संतांचं हे वागणं नेमकं कसं असतं, ते स्पष्ट करताना तुकाराम म्हणतात :

२४ काय वाणू आता ? न पुरे हे वाणी । मस्तक चरणीं ठेवीतसे ।। १ ।।
थोरीव सांडिली आपुली परिसें । नेणे सिवो कैसे लोखंडासी ।। २ ।।
जगाच्या कल्याणा संतांच्या विभूति । देह कष्टविती उपकारें ।। ३ ।।
भूतांची दया हे भांडवल संतां । आपुली ममता नाही देहीं ।। ४ ।।

तुका म्हणे सुख पराविया सुखें । अमृत हे मुखें स्रवतसे ।। ५ ।।

(अ.क्र.१५१०)

संतांकडं परोपकाराची जी वृत्ती असते तिचं वर्णन करणंही अवघड आहे, ते वर्णन करण्यासाठी आपल्याकडं शब्द नाहीत, असं तुकाराम अगदी भारावलेल्या मनानं म्हणत आहेत. शब्दांना माघार घ्यावी लागत असल्यामुळं आपण संतांच्या चरणांवर मस्तक ठेवून आपली कृतज्ञता व्यक्त करीत आहोत, असं ते म्हणत आहेत. संतांच्या उदात्त कार्यपद्धतीचं रूप स्पष्ट करण्यासाठी ते एक दृष्टान्त देत आहेत. आपल्या स्पर्शानं लोखंडाचं सोनं करावं, असं परिसाला वाटत असतं. आपण लोखंडाला शिवण्याचा कमीपणा कसा पत्करायचा, असं तो मानत नाही. आपला मोठेपणा बाजूला ठेवून तो स्वतःहून लोखंडाला स्पर्श करतो. संत देखील नेमकं असंच वागतात. त्यांचं सगळं वैभव, व्यक्तिमत्त्व, कर्तृत्व हे लोकांच्या कल्याणासाठी असतं, ते त्यांच्यावर उपकार करण्याच्या कामातच आपलं शरीर राबवितात. प्राणिमात्रांवर दया दाखवणं, हेच त्यांचं भांडवल असतं. ते स्वतःच्या देहाची, सुखाची काळजी करीत नसतात. त्यांना दुसऱ्यांच्या सुखानं सुख मिळत असतं आणि त्या इतर लोकांना सुख मिळावं, म्हणूनच त्यांच्या मुखातून उपदेशाचं अमृत स्रवत असतं, प्रकट होत असतं.

संत हा जो उपदेश करतात, त्याचे आणखी काही पैलू तुकारामांनी एका अभंगात मांडले आहेत. ते म्हणतात :

२५ अधिकार तैसा दावियेला मार्ग । चालता हे मग कळो येते ।। १ ।।
जाळू नये नाव पावलेनि पार । मागील आधार बहुतांचा ।। २ ।।
तुका म्हणे रोग वैद्याचे अंगीं । नाही, करी जगीं उपकार ।। ३ ।। (अ.क्र.५३८)

संत सर्वांनाच उपदेश करतात, परंतु प्रत्येकाला उपदेश करण्याची त्यांची पद्धत वेगळी असते. ज्याचा जसा अधिकार असतो, जशी पात्रता असते, त्यानुसार ते त्याला कोणत्या मार्गानं जावं, याचा उपदेश करतात. माणूस जेव्हा त्या मार्गावरून प्रत्यक्ष चालतो, तेव्हा त्याला हा उपदेश उपयोगी पडतो. त्या वेळी त्याला या उपदेशाचं महत्त्व कळून येतं. उपदेशामुळं ज्याचं कल्याण झालेलं असतं, त्यानं संतांनी दाखविलेला मार्ग मोडू नये, त्याचं नुकसान करू नये. आपण नावेतून पलीकडं गेलो, तर पैलतीराला गेल्याच्या धुंदीत नाव जाळून टाकण्याचा कृतघ्नपणा करू नये. कारण, ती आपल्या मागून येणाऱ्या खूप लोकांचा आधार असते. संत या नावेसारखेच असतात. आपल्याला त्यांच्या

उपदेशाचा लाभ झाला, आता त्यांची गरज राहिली नाही, असं मानून त्यांना हानी पोचवू नये. कारण, ते इतर अनेकांचा आधार होत असतात. खरं तर संत हे एखाद्या वैद्यासारखे असतात. रोगी माणसाच्या अंगात रोग असतो. तो रोग काही वैद्याच्या अंगात नसतो. तरी देखील वैद्य त्या रोगाचा अभ्यास करतो, त्याचं निदान करतो आणि त्याच्यावर उपचार करतो. संतांचं कार्य हे असंच असतं. स्वत: त्यांच्या जीवनात जे दु:ख नसतं, ते इतरांच्या जीवनातील दु:ख त्यांना दिसत असतं आणि ते दूर करण्यासाठी त्यांची सगळी धडपड असते.

संत स्वत:च्या परोपकारी वृत्तीमुळं दु:खी लोकांचं दु:ख दूर करण्याचा स्वत:हून प्रयत्न करतात, हे त्यांचं मोठेपण होय. परंतु, जो दु:खी असतो, त्यानं संतांची वाट पहात बसण्याऐवजी स्वत: त्यांच्याकडं जावं, आपलं दु:ख त्यांच्यापुढं मांडावं आणि ते दूर करण्याचा उपाय जाणून घ्यावा, असं तुकारामांना वाटतं. जणू काही आपल्याला काही गरजच नाही आणि उपदेश करण्याविना संतांचंच काही तरी अडलेलं आहे, अशा समजुतीत राहू नये, हे अतिशय प्रभावी शब्दात नोंदवताना तुकारामांनी एका अभंगात काही मार्मिक उदाहरणं दिली आहेत. ते म्हणतात,

२६ मुंगीचिया घरा कोण जाय मूळ ? । देखोनिया गूळ धाव घाली ।। १ ।।
याचकाविण काय खोळंबला दाता ?। तोचि धावे हिता आपुलिया ।। २ ।।
उदक अन्न काये म्हणे मज खा ये ? । भुकेला तो जाये चोजवीत ।। ३ ।।
व्याधी पिडिला धावे वैद्याचिया घरा । दुःखाच्या परिहारा आपुलिया ।। ४ ।।
तुका म्हणे जया आपुले स्वहित । करणे तो चि प्रीत धरी कथे ।। ५ ।।
(अ.क्र.२३८०)

गूळ हे मुंगीचं खाद्य असतं. पण गुळाच्या वतीनं कुणी मुंगीला 'ये आणि गूळ खा' असं निमंत्रण पाठविलेलं नसतं. गुळाला गरज नसते, तर मुंगीलाच गरज असते. मुंगीलाही आपली गरज कळते आणि ती गूळ पाहून तो खाण्यासाठी त्याच्याकडं धाव घेते. याचक आणि दाता यांच्या बाबतीतही हीच स्थिती असते. दाता काही याचकाविना खोळंबून बसलेला नसतो. याचकाला आपलं हित कळतं आणि तो आपल्या हितासाठी दात्याकडं धाव घेतो. पाणी काही 'या आणि मला प्या' असं म्हणत नाही. अन्न काही 'या आणि मला खा' असं म्हणत नाही. ज्याला तहान लागलेली असते, तोच शोध घेत पाण्याकडं जातो. ज्याला भूक लागलेली असते, तोच शोध घेत अन्नाकडं

जातो. ज्याला रोगाची पीडा झालेली असते, तो आपलं दु:ख दूर करण्यासाठी वैद्याच्या घराकडं धाव घेतो. तुकाराम महाराजांनी ही सर्व उदाहरणं संतांच्या उपदेशाविषयी सांगितली आहेत. संत कथेमधून, प्रवचनामधून लोकांना त्यांच्या हिताचा उपदेश करीत असतात. ज्याला आपलं हित करून घ्यायचं असतं, त्यानं स्वत:हून त्या उपदेशाची गोडी मनात बाळगून तिचा लाभ घ्यायला हवा, असा त्यांचा सल्ला आहे.

अनेकदा संतांकडून खूप चांगलं मार्गदर्शन मिळालेलं असतं, पण काही लोकांना त्याचं मोलच कळलेलं नसतं आणि त्यामुळं ते त्याची उपेक्षा करतात, त्याच्याकडं दुर्लक्ष करतात. तसं बघितलं तर प्रत्येकाच्या व्यक्तिमत्त्वात खूप काही गुणवत्ता असते, परंतु माणसाला त्याचं भानच नसतं. संत ते भान देण्याचा प्रयत्न करतात. आपण शहाणपणानं तिकडं लक्ष दिलं पाहिजे, ते स्वीकारलं पाहिजे, साकारलं पाहिजे. हे सगळं स्पष्ट करताना तुकाराम महाराज एका अभंगात म्हणतात :

२७ मृगाचिये अंगी कस्तुरीचा वास । असे ज्याचा त्यास नसे ठावा ।। १ ।।
भाग्यवंत घेती वेचूनिया मोलें । भारवाही मेले वाहता ओझे ।। २ ।।

चंद्रामृतें तृप्तिपारणे चकोरा । भ्रमरासी चारा सुगंधाचा ।। ३ ।।
अधिकारी येथे घेती हातवटी । परीक्षवंता दृष्टी रत्न जैसे ।। ४ ।।
तुका म्हणे काय अंधळिया हाती । दिले जैसे मोती वाया जाय ।। ५ ।।

(अ.क्र.४३०८)

कस्तुरीमृगाच्या शरीरातच कस्तुरी असते आणि तिचा सुगंध दरवळत असतो. परंतु त्या मृगाला तिचा ठावठिकाणा माहीत नसतो, ती आपल्याच ठायी आहे हे त्याला माहीत नसतं. जे लोक सफल होणारे असतात, आपल्या हिताविषयी जागरूक असतात, ते अशा गोष्टी अगदी किंमत मोजून वेचून घेतात. याउलट, ज्यांना आपल्याकडं असलेल्या अशा गोष्टींचं भान नसतं, ते भारवाही नुसतंच ओझं वाहून मरतात. चंद्राच्या किरणातून जे अमृत स्रवतं, त्यामुळं चकोराची तृप्ती होते, ते त्याचं पारणं असतं. तो त्या अमृताचा लाभ घेतो, असा त्याचा अर्थ होतो. फुलांमधे सुगंध असतो आणि भुंग्याला ते कळत असल्यामुळं तो त्या सुगंधाचा चारा चाखतो. जे तज्ज्ञ असतात, त्या त्या गोष्टीचे जाणकार अधिकारी असतात, ते आपल्याकडं असलेल्या हातोटीमुळं, कौशल्यामुळं

आपल्याला हवी ती गोष्ट बरोबर मिळवतात. जो खराखुरा पारखी असतो, त्याच्या दृष्टीला रत्न पडलं, की तो त्याचं योग्य मोल देऊन ते नक्कीच मिळवतो. मोती हे एक असंच मौल्यवान रत्न आहे. परंतु ते आंधळ्याच्या म्हणजेच पारख नसलेल्या माणसाच्या हाती पडलं, तर ते वायाच जातं. कारण, त्याला त्याचं मोल कळत नसतं. सज्जनांचा उपदेश देखील कस्तुरीसारखा, चंद्रकिरणांतील अमृतासारखा, रत्नासारखा असतो. ज्याला त्याचं मोल कळतं, तो त्याचा लाभ घेऊन आपल्या आयुष्याचं कल्याण करतो आणि ज्याला त्याचं मोल कळत नाही, तो स्वत:च्याच हिताला मुकतो.

लोकांच्या हितासाठीच आपण त्यांना उपदेश करतो, हे स्पष्ट करताना त्यांनी एका अभंगात म्हटलं आहे,

२८ भूतीं भगवंत । हा तो जाणतो संकेत ।। १ ।।
भारी मोकलितो बाण । ज्याचा त्यासी कळे गुण ।। २ ।।
करावा उपदेश । निवडोनि तरि दोष ।। ३ ।।
तुका म्हणे वाटे । चुकता आडराने काटे ।। ४ ।। (अ.क्र.८३३)

सर्व प्राण्यांमधे भगवंत असतो, हा संकेत तर मी जाणतो, असं ते म्हणतात. इतरांनीही हे जाणावं, ही त्यांची उत्कट इच्छा होती. म्हणूनच ते त्या अर्थाचा उपदेश करीत असत. हा उपदेश करणारे शब्दांचे जबरदस्त बाण मी सोडतो आणि ज्याला ते कळायला हवं त्याला ते कळतं, असं ते म्हणतात. ज्या गोष्टीचा उपदेश करायचा, त्या गोष्टीत काही दोष असू नयेत याची काळजी घेऊन उपदेश करावा, असं तत्त्व त्यांनी सांगितलं आहे जीवनाचा प्रवास करताना माणूस वाट चुकून आडरानाला गेला, तर त्याला काट्यांचा सामना करावा लागणार, हे उघड आहे. म्हणूनच माणसानं वाटचाल करताना आवश्यक ती काळजी घ्यावी.

दुःखानं व्याकूळ झालेल्या माणसाला मोठी मदत केली नाही आणि नुसता शब्दानं दिलासा दिला, तरी त्याच्या दृष्टीनं तो मोठा आधार असतो. तुकाराम म्हणतात,

२९ हा गे आलो कोणी म्हणे बुडतिया । तेणें किती तया बळ चढे ।। १ ।।
तुम्ही तंव भार घेतला सकळ । आश्वासिलो बाळ अभयकरें ।। २ ।।
भुकेलिया आस दाविता निर्धार । किती होय धीर समाधान ।। ३ ।।
तुका म्हणे दिली चिंतामणीसाटी । उचित कांचवटी दंडवत ।। ४ ।। (अ.क्र.२५५५)

पाण्यात बुडत असलेल्या माणसाला 'हा पहा, मी आलो' एवढं नुसतं तोंडानं म्हटलं, तरी त्यामुळं त्याचं बळ किती वाढतं! संत लोकांना नेमकं हे बळच देत असतात. आपण स्वतः हा अनुभव घेतल्याचं तुकाराम सांगत आहेत. एखाद्या लहान मुलाला आपला हात उंचावून 'घाबरू नकोस' असं आश्वासन द्यावं, तसं संतांनी आपल्या बाबतीत केलं आहे आणि आपला सगळा भार स्वतःच्या अंगावर घेतला आहे, असं तुकाराम कृतज्ञतापूर्वक सांगत आहेत. एखाद्या भुकेलेल्या माणसाला नक्की भोजन देण्याची आशा दाखविली, तरी तेवढ्यानं त्याला किती धीर येतो, समाधान वाटतं. दुःखी-कष्टी माणसाला आपल्या वागण्या-बोलण्यातून दिलासा देण्याचा आनंद काही औरच असतो, हे तुकारामांनी या अभंगातून आपल्याला तळमळीनं सांगितलं आहे. जो मनुष्य असा दिलासा देतो, त्याचे उपकार मोठे असतात. संत असे उपकारच करत असतात. आपण त्यांना दंडवत घातला, तरी त्यांच्या उपकाराची फेड होऊ शकत नाही. हे तर, एखाद्यानं आपल्याला सर्व इच्छा पूर्ण करणारं चिंतामणीसारखं रत्न द्यावं आणि आपण त्याची परतफेड म्हणून त्याला काच देण्याचा प्रयत्न करावा, तसं आहे.

आपल्या अंतःकरणातील करुणेमुळं तुकाराम नेहमी दुःखी-कष्टी जीवांना मदत करण्याचा विचार करीत असत. लोकांनाही ते याच अर्थाचा उपदेश करीत असत. एका अभंगात ते म्हणतात,

३० आर्तभूतां द्यावे दान । खरे पुण्य त्या नावें ।। १ ।।
होणार ते सुखें घडो । लाभ जोडो महाबुद्धि ।। २ ।।
सत्य संकल्पा च साटी । उजळा पोटीं रविबिंब ।। ३ ।।
तुका म्हणे मनीं वाव । शुद्ध भाव राखावा ।। ४ ।। (अ.क्र.३६५२)

दु:खानं कासावीस झालेल्या प्राण्यांना दान द्यावं, मदत करावी, या कृतीलाच खरं म्हणजे पुण्य हे नाव आहे. आपण मदत केल्यानंतर जे काही घडायचं असेल, ते खुशाल घडो. आपण त्याचा विचार करण्याचं कारण नाही. आपल्या परीनं आपल्याला शक्य आहे ते करावं, म्हणजे झालं. आपल्या महान बुद्धीनं, आपल्या श्रेष्ठ विवेकानं हाच लाभ करून घ्यावा, हे उत्तम. दु:खी-कष्टी लोकांना मदत करणं, हेच जीवनातील खरं सत्य आणि आपण त्या सत्याचाच संकल्प करावा. सूर्यबिंब उगवल्यानंतर जसं सगळं जग उजळून निघतं, तसं या संकल्पानं आपलं अंत:करण उजळून निघावं. शुद्ध भावना जपून ठेवता यावी, यासाठी आपल्या मनामधे जागा करून घ्यावी, आपल्या अंतर्यामी शुद्ध भावनेला वाव द्यावा.

संतांचं जीवन लोकांवर उपकार करण्यासाठी असतं, या गोष्टीचा तुकारामांच्या मनावर फार मोठा प्रभाव पडलेला होता. हा प्रभाव त्यांच्या अस्तित्वाच्या अगदी गाभ्यापर्यंत पोचला होता आणि त्यामुळं ते स्वत: परोपकारी संत बनून गेले होते. त्यांनी स्वत:च आपल्या या उन्नत अवस्थेचं अतिशय समाधानानं, तृप्त मनानं आकलन केलं होतं आणि त्या प्रसन्न मन:स्थितीमधे त्यांच्या तोंडून स्वत:विषयीच पुढील उद्‌गार बाहेर पडले होते,

३१ अणुरेणुया थोकडा । तुका आकाशाएवढा ।। १ ।।
गिळूनि सांडिले कळिवर । भव भ्रमाचा आकार ।। २ ।।
सांडिली त्रिपुटी । दीप उजळला घटीं ।। ३ ।।
तुका म्हणे आता । उरलो उपकारापुरता ।। ४ ।। (अ.क्र.९९३)

बाह्य सृष्टीची असोत, की मानवाच्या अंत:सृष्टीची असोत, दोन परस्परविरुद्ध टोकं असतात. एका बाजूला अतिशय सूक्ष्म असे अणु-रेणू असतात, तर दुसऱ्या बाजूला सर्वव्यापी आकाश असते. समतेच्या अनुभवामुळं माणसाची अंत:सृष्टी जेव्हा बाह्य सृष्टीशी एकरूप होऊन जाते, तेव्हा

मनुष्य एका बाजूला स्वत: अणु-रेणूंशी एकरूप असण्याचा अनुभव घेतो, किंबहुना त्यांच्यापेक्षाही सूक्ष्म असल्याची प्रचीती त्याला घेता येते. दुसऱ्या बाजूला आपण आकाशाइतके विशाल असल्याचा अनुभवही त्याला येतो. तुकारामांनी नेमकी हीच अवस्था अनुभवली होती. ही एक असाधारण अवस्था आहे. या अवस्थेमधे सर्व विश्वाशी एकरूप झालेला मनुष्य जणू काही स्वत:चं शरीर गिळून त्याचं अस्तित्व संपवून टाकतो. आपला अवघा मीपणा, सगळा अहंकार टाकून देतो. संसारामधे मनात भ्रम निर्माण करणाऱ्या जितक्या गोष्टी असतात, त्या सगळ्या बाजूला करतो. तुकाराम आपल्या माधुर्यानं ओतप्रोत भरलेल्या या उत्कट अनुभवाला शब्दरूप देत आहेत. आपल्या शरीरात दीप उजळला आहे, असं ते म्हणतात. जो अनुभव शब्दांत पकडणं भल्याभल्यांना जमणार नाही, तो अनुभव तुकारामांनी अतिशय सहजतेनं आणि तितक्याच सौंदर्यानं केवळ तीन शब्दांत आपल्या काळजापर्यंत पोचवला आहे. या उजळलेल्या प्रकाशमय अवस्थेत त्रिपुटी सांडल्याचं ते म्हणत आहेत. त्रिपुटी म्हणजे तीन गोष्टींचा समुदाय. या तीन गोष्टी कोणत्या याचा अभ्यासकांनी, पंडितांनी, तत्त्वज्ञानाच्या अभ्यासकांनी जरूर शोध घ्यावा. परंतु तुकारामांच्या हृदयाची उजळलेली अवस्था शब्दांच्या आधाराविना ज्यांच्या हृदयात आपोआपच प्रवेश करते, त्यांना त्रिपुटीचा शब्दार्थ शोधण्याची

गरज नाही. ते सर्व प्रकारचा आपपरभाव, मी-तूपणा दूर करून सर्व प्राणिमात्रांशी, सर्व सृष्टीशी एकरूप झाले आहेत, हाच अर्थ आपल्या दृष्टीनं महत्त्वाचा आहे. स्वत:साठी काही प्राप्त करावं, असं आता त्यांच्या जीवनात काही उरलेलंच नाही. त्यांचं अवघं अस्तित्व आता इतरांना कल्याणाचा मार्ग दाखविण्यासाठी आहे. तुकारामांनी आपल्या अंत:करणातील निरपेक्ष करुणा व्यक्त करताना शब्दांना जे लावण्य दिलं आहे, त्याला त्यांच्याच भाषेत सांगायचं झालं, तर 'अंतपार नाही'!

शब्द

भाषा हे माणसाला लाभलेलं संपर्काचं अतिशय महत्त्वाचं साधन आहे. तुकारामांनी भाषेचं आणि तिच्यामधील शब्दांचं महत्त्व उत्तम रीतीनं जाणलं होतं. ते स्वत: तर शब्दप्रभू होतेच. एकेका शब्दावर त्यांचं नितान्त प्रेम होतं. शब्दाचा गौरव करताना ते म्हणतात,

३२ आम्हा घरीं धन शब्दाची च रत्ने । शब्दाची च शस्त्रे यत्न करू ।। १ ।।
शब्द चि आमुच्या जीवाचे जीवन । शब्दें वाटू धन जनलोकां ।। २ ।।
तुका म्हणे पाहा शब्द चि हा देव । शब्दें चि गौरव पूजा करू ।। ३ ।।(अ.क्र. ३३९६)

सामान्यत: माणूस जीवनात सुखी आणि यशस्वी होण्यासाठी पैसाअडका, सोनंनाणं, रत्नं जमवण्याच्या मागं असतो. तुकारामांसारखी माणसं मात्र आपलं सुख अशा भौतिक वस्तूंमधे शोधत

नाहीत. त्यांची स्वत:ची काही मूल्यं असतात, दृष्टिकोण असतात. तुकारामांनी आपल्या जीवनातील फार मोठा आनंद शब्दाच्या माध्यमातून प्राप्त केला होता. त्यामुळं शब्दाचा अपार गौरव करताना ते म्हणतात : आमच्या घरी शब्दाचीच रत्नं आहेत. समाजव्यवस्था बदलण्यासाठी तुकारामांना एक प्रकारचं युद्धच करावं लागलं. परंतु त्या युद्धासाठी त्यांनी शस्त्रं वापरली, ती शब्दाचीच. त्यांचा वापर योग्य रीतीनं करण्यासाठी त्यांनी आवश्यक ते सर्व प्रयत्न केले. त्यांच्या दृष्टीनं शब्दांचं स्थान इतकं असाधारण होतं, की शब्द आपल्या जीवाचं जीवन आहे, असं ते म्हणतात. आपल्या अस्तित्वाचं खरं सत्त्व शब्दांमधे आहे, आपल्या अभंगांमधे आहे, अशी त्यांची भावना होती. त्यांचं काव्य अक्षरश: त्यांच्या अस्तित्वाच्या गाभ्यामधून अंकुरलं होतं, हे त्यांच्या या वचनातून व्यक्त होतं. तुकाराम काही लोकांना प्रत्येक वेळी प्रत्यक्ष रीत्या भौतिक संपत्तीचं दान देत नव्हते. परंतु शब्दांच्या माध्यमातून त्यांनी लोकांना दिलेलं वैभव पिढ्यान्‌पिढ्या पुरणारं आहे. आपण लोकांना शब्दानं धन वाटत आहोत, हे त्यांचे उद्‌गार इतिहासाच्या कसोटीवर सत्य ठरले आहेत. आपल्या दृष्टीनं शब्द हाच देव आहे, या भाषेत त्यांनी शब्दाचं माहात्म्य सांगितलं आहे. या देवाचा गौरव करण्यासाठी, त्याची पूजा करण्यासाठी ते शब्दांचाच वापर करण्याची भाषा करीत आहेत. तुकाराम

किती शब्दमय झाले होते, त्यांच्या व्यक्तित्वाचा अणुरेणूही कसा शब्दात्मक झाला होता आणि ते शब्दावर किती अपार प्रेम करीत होते, ते या अभंगातून मार्मिक रीतीनं व्यक्त झालं आहे. शब्दाचं हे सगळं सामर्थ्य ओळखणारा मनुष्य आयुष्यात यशस्वी आणि आनंदी झाल्याखेरीज राहणार नाही.

शब्दरूपी साधन कसं वापरावं, याविषयी तुकारामांनी आपल्याला नाना मार्गांनी सल्ला दिला आहे. ते म्हणतात,

३३ वचन ते नाही तोडीत शरीरा । भेदत अंतरा वज्राऐसे ।। १ ।।
काही न सहावे काशा ही कारणें । संदेह निधान देह बळी ।। २ ।।
नाही शब्द मुखीं लागत तिखट । नाही जड होत पोट तेणें ।। ३ ।।
तुका म्हणे जरी गिळे अहंकार । तरी वसे घर नारायण ।।४ ।।

(अ.क्र.२४४०)

एखादा मनुष्य जेव्हा दुसऱ्याला दुखावणारं काही तरी बोलतो, तेव्हा ते बोलणं काही ऐकणाऱ्याच्या शरीराला तोडत नाही. पण ते बोलणं वज्राप्रमाणं त्याच्या अंतःकरणाला भेदत जातं. अशा प्रकारे

बोलणारा तापट माणूस कुठल्याही कारणानं काहीही सहन करीत नाही. एखाद्या बाबतीत त्याला काही संदेह, संशय असलाच, तर तो त्याचा देह बळी गेल्यानंतरच म्हणजे त्याच्या मृत्यूनंतरच दूर होतो. याचा अर्थ त्याला लागट बोलण्याची जी सवय लागलेली असते, ती तो हयात असेपर्यंत सुटत नाही. मरेपर्यंत तो त्याच पद्धतीनं बोलत राहतो. अशा प्रकारे बोलणारा मनुष्य जेव्हा काही शब्द उच्चारतो, तेव्हा ते शब्द काही त्याच्या तोंडात तिखट लागत नाहीत किंवा अशा शब्दामुळं काही त्याचं वा ऐकणाराचं पोट जड होत नाही, त्यामुळं आपल्या बोलण्याचा काय परिणाम होतो, हे त्याला कळत नाही. परंतु या प्रकारातून घरात मात्र दुःखाचा कल्लोळ निर्माण होतो. खरं तर माणसानं जर अहंकार गिळला, तर घरामधे साक्षात ईश्वर वास्तव्य करू लागतो.

शब्द हे साधन अतिशय प्रभावी आहे, ते शस्त्रही आहे आणि म्हणूनच ते अतिशय जपून, काळजीपूर्वक आणि विवेकानं वापरलं पाहिजे, हा तुकारामांचा आग्रह होता. म्हणूनच शब्दप्रयोगाच्या बाबतीत ते समाजाला वारंवार मार्गदर्शन करीत असत. कुणी अर्थहीन, कठोर, भावशून्य आणि प्रसंगी दुसऱ्याच्या काळजाला जखमा करणारं बोलत असेल, तर आपण त्यापासून दूर रहावं, नाही तर तसं बोलण्याची आपल्यालाही सवय लागू शकते, हे समजावून सांगताना ते म्हणतात,

३४ फट्याचे बडबडे चवी ना सवाद । आपुला चि वाद आपणासी ।। १ ।।
कोणे या शब्दाचे मरावे घसणी । अंतरे शाहाणी राहिजे हो ।। २ ।।
गाढवाचा भुंक आइकता कानीं । काय कोडवाणी ऐसियेचे ?।। ३ ।।
तुका म्हणे ज्यासी करावे वचन । त्याचे येती गुण अंगास ते ।। ४ ।।
(अ.क्र.४२०६)

एखादा मनुष्य मागचा पुढचा विचार न करता फटाफट बडबड करतो, त्याच्या बोलण्याला ना चव असते, ना स्वाद असतो. ते बोलणं काही हितकारक नसतं. असं बोलणं ऐकत बसण्यापेक्षा आपण अंतर्मुख होऊन आपल्याच विश्वात मग्न होणं चांगलं. आपण आपला स्वत:शीच वाद करावा, संवाद करावा, हे उत्तम. स्वत:च स्वत:ला प्रश्न विचारावेत आणि स्वत:च त्याची उत्तरं देण्याचा प्रयत्न करावा. या आत्मवादातून, आत्मसंवादातून आपल्याला स्वत:चाच शोध घेता येईल. त्यातून आपल्याला आपले गुणदोष समजतील आणि आपण स्वत:चं शुद्धीकरण करू शकू, आपला विकास साधू शकू. दुसऱ्याचे नको असलेले शब्द ऐकून त्याच्याशी वाद घालण्याची घासाघीस करीत बसणं म्हणजे एक प्रकारे मरणंच होय. असं उगीचच कुणी कशाला मरावं ? त्यापेक्षा आपल्या

आत डोकावून पहावं, आपल्या आतच असलेल्या सुखाच्या भांडाराचा शोध घ्यावा, हेच शहाणपणाचं होय. गाढवाचं ओरडणं हे काही गोडव्यानं भरलेलं नसतं. आपण कानांनी ते ऐकलं, तर आपल्याला काही आनंद होत नाही, त्याचं कोडकौतुक वाटत नाही, आपण काही त्याचं ओरडणं ऐकून त्याला उत्तर देण्याचा प्रयत्न करीत नाही. हा सावधपणा आवश्यक आहे. कारण, आपण ज्याच्याबरोबर बोलतो, संवाद करतो, त्याचे गुण आपल्या अंगाला चिकटतात.

आता, शब्द महत्त्वाचे असतात, हे खरंच आहे. परंतु त्यांचं खरं सौंदर्य आणि सामर्थ्य अर्थामधे असतं. अर्थ बाजूला केला, तर शब्द निव्वळ फोलकटासारखे होतात. म्हणूनच, अर्थ न जाणता पाठांतर करणं तुकारामांना मान्य नव्हतं. ते म्हणतात,

३५ अर्थेविण पाठांतर कासया करावे ? । व्यर्थ चि मरावे घोकूनिया ।। १ ।।
घोकूनिया काय ? वेगीं अर्थ पाहे । अर्थरूप राहे होऊनिया ।। २ ।।
तुका म्हणे ज्याला अर्थी आहे भेटी । नाही तरी गोष्टी बोलो नका ।। ३ ।।

(अ.क्र.४२१२)

अर्थ समजून न घेता पाठांतर कशाला करावं ? शब्द नुसते उगाचच घोकून व्यर्थ कशाला मरावं ? शब्द नुसते घोकून काय उपयोग ? चटकन त्यांचा अर्थ पहावा. किंबहुना, आपण शब्दांच्या मदतीनं अर्थरूप व्हावं. जो मनुष्य अर्थाला भेटण्याचा, त्याला जाणण्याचा, त्याला आत्मसात करण्याचा प्रयत्न करतो, त्याचं जीवन सार्थक होतं. आपल्याला अर्थापर्यंत जायचं नसेल, तर पोकळ शब्दांच्या गप्पा मारू नयेत.

शब्दाला अर्थाची जोड नसेल तर ज्याप्रमाणं तो पोकळ होतो, त्याप्रमाणं त्याला आचरणाची जोड नसेल तरी तो निरर्थक ठरतो. म्हणून, आपल्या शब्दाला, बोलण्याला आचरणाची जोड दिली पाहिजे, या बाबतीत तुकाराम अतिशय आग्रही होते. या संदर्भातील त्यांचा एक अभंग अतिशय विख्यात आहे. त्यामधे ते म्हणतात,

३६ बोले तैसा चाले । त्याची वंदीन पाउले ।। १ ।।
अंगें झाडीन अंगण । त्याचे दासत्व करीन ।। २ ।।
त्याचा होईन किंकर । उभा ठाकेन जोडोनि कर ।। ३ ।।
तुका म्हणे देव । त्याचे चरणीं माझा भाव ।। ४ ।। (अ.क्र.४३१६)

तुकारामांनी या अभंगात व्यक्त केलेली भावना अतिशय उत्कट आहे. कोणताही दुटप्पीपणा वा ढोंग न करता बोलणं आणि वागणं यांमधे सुसंगती ठेवणाऱ्या व्यक्तीविषयी तुकारामांनी जो आदर व्यक्त केला आहे, तो त्यांच्या अंतर्बाह्य विशुद्ध शीलाचा द्योतक आहे.ते अशा माणसाच्या पायांवर मस्तक ठेवून त्याला वंदन करण्यास, स्वत:च्या हातानं त्याचं अंगण झाडण्यास, त्याचं दास्य करण्यास आणि त्याचा नोकर होऊन त्याची आज्ञा ऐकण्यासाठी त्याच्या पुढं हात जोडून उभं राहण्यास तयार आहेत. असा मनुष्य म्हणजे देव आहे आणि माझ्या मनातील आदराची भावना त्याच्या चरणी आहे, असं ते म्हणतात. आपण जेव्हा एखादा शब्द उच्चारतो, तेव्हा आपल्यावर केवढी मोठी जबाबदारी येते, याचं भान तुकारामांच्या या अभंगामुळं येऊ शकतं आणि आलं पाहिजेही.

शब्दांच्या बाह्य स्वरूपापेक्षा अर्थ अधिक महत्त्वाचा, शब्दांना अनुसरून केलेलं आचरण महत्त्वाचं, किंबहुना कोणत्याही गोष्टीच्या बाबतीत बहिरंगापेक्षा अंतरंगच महत्त्वाचं, हे तुकारामांनी एका अभंगात मनाला सहज पटणाऱ्या भाषेत नोंदविलं आहे. ते म्हणतात,

३७ सोनियाचा कळस । माजी भरिला सुरारस ।। १ ।।
काय करावे प्रमाण ? । तुम्ही सांगा संतजन ।। २ ।।

मृत्तिकेचा घट । माजी अमृताचा सांट ।। ३ ।।
तुका म्हणे हित । ते मज सांगावे त्वरित ।। ४ ।। (अ.क्र.११४६)

एखादा सोन्याचा घडा आहे आणि त्यामधे मद्य भरलेलं आहे. अशा वेळी घडा सोन्याचा आहे याला महत्त्व द्यायचं, की त्याच्यामधे मद्य भरलेलं आहे हे ध्यानात घ्यायचं, ते तुम्हीच सांगा, असं तुकारामांनी संतजनांना विचारलं आहे. त्यांनी हाच प्रश्न संतांना आणखी एक प्रकारे विचारला आहे. घडा मातीचा आहे. पण त्यामधे अमृताचा साठा आहे, अशी स्थिती असेल, तर महत्त्व कशाला द्यावं, ते मला त्वरित सांगा, असं त्यांनी म्हटलं आहे. त्यांना उत्तर काय अभिप्रेत आहे, ते स्पष्ट आहे. घडा सोन्याचा आहे, की मातीचा आहे हे महत्त्वाचं नाही, तर त्यामधे काय आहे, हे खरं महत्त्वाचं आहे. तसंच, कोणत्याही गोष्टीचं बाह्य रूप कसं आहे, याकडं लक्ष देण्यापेक्षा तो पदार्थ आतून कसा आहे, त्याचं सत्त्व कसं आहे हे पहावं, असा तुकारामांचा दृष्टिकोण आहे.

संतांचा उपदेश किती हितकारक असतो, हे सांगताना तुकारामांचं मन इतकं आनंदमय झालं आहे, की त्यांच्या शब्दाशब्दामधून प्रसन्नता ओसंडून वाहताना दिसते. एका अभंगात ते म्हणतात,

३८ जीवित्व ते किती ?। हे चि धरिता बरे चित्तीं ।। १ ।।
संत सुमनें उत्तरें । मृदु रसाळ मधुरें ।। २ ।।
विसावता कानीं । परिपाक घडे मनीं ।। ३ ।।
तुका म्हणे जोडी । हाय जतन रोकडी ।। ४ ।। (अ.क्र.१३५१)

बोलून चालून आपलं आयुष्य किती थोडं असतं, याचा माणसानं आपल्या मनामधे नीट विचार करावा. असं केलं असता त्याचा नीट उपयोग करण्याची भावना तीव्र होऊ शकते. आयुष्याचं चीज व्हायचं असेल, तर आपल्या हितचिंतकांचा उपदेश ऐकणं हे आपल्या कल्याणाचं असतं. संतांचे उपदेशाचे बोल, ही खरं तर फुलं असतात. त्यांची वचनं मृदू असतात, रसाळ असतात, मधुर असतात. ती आपल्या कानांमधे विसावली, तर तिथून आपल्या आत उतरतात आणि त्यांचा आपल्या मनावर चांगला परिणाम होतो. आपल्याला होणारा हा लाभ असाधारण असतो. खरं तर हा रोखीचा व्यवहार असतो. माणसानं संतांच्या वचनांचा होणारा हा लाभ चांगला जतन करायला हवा, त्याच्या आधारे आपलं जीवन कृतार्थ करायला हवं.

संतांची भेट झाली, की त्यांच्याकडून काही तरी हिताचंच ऐकायला मिळतं, हे स्पष्ट करताना

तुकाराम एका अभंगात म्हणतात,

> ३९ भल्याचे दर्शन । तेथे शुभ चि वचन ।। १ ।।
> बोलावी हे धर्मनीत । क्षोभें होत नाही हित ।। २ ।।
> मर्यादा ते बरी । वेळ जाणावी चतुरी ।। ३ ।।
> तुका म्हणे बहु । लगे ऐसे बरे मऊ ।। ४ ।। (अ.क्र.३०४०)

भल्या माणसाची भेट झाली, की त्याच्या तोंडून काही तरी हिताचंच ऐकायला मिळतं. काही तरी धर्माचं, नीतीचं बोलावं, हा त्याचा स्वभाव असतो. त्याला दुखावण्याचा, त्रास देण्याचा प्रयत्न केला, तर त्याचं काही नुकसान होत नाही, परंतु आपण आपल्या हिताला मुकतो. म्हणून, शहाण्या लोकांनी अशा प्रसंगी नीट मर्यादा जाणावी, वेळप्रसंग जाणावा आणि त्याच्या सहवासातून आपल्याला आपल्या हिताचं जे काही मिळवता येईल, ते मिळवण्याचा प्रयत्न करावा. त्याच्याबरोबर अतिशय मऊपणानं, संयमानं, औचित्यानं बोलणं हे चांगलं असतं. त्याच्या बरोबरच्या अशा संवादामुळं आपल्याला त्याच्याकडून चार चांगल्या गोष्टी ऐकायला मिळतात आणि त्यांच्यामुळं आपलं जीवन चांगल्या दिशेनं बदलू शकतं.

अनुभव

ऐकीव माहिती, काल्पनिक कथा यांसारख्या गोष्टींपेक्षा अस्सल अनुभवाला महत्त्व देणं, हे तुकारामांच्या विचारसरणीचं एक महत्त्वाचं वैशिष्ट्य होतं. एका अभंगात ते म्हणतात,

४0 नका दंतकथा येथे सांगो कोणी । कोरडे ते मानी बोल कोण ? ।। १ ।।
अनुभव येथे व्हावा शिष्टाचार । न चलती चार आम्हांपुढे ।। २ ।।
निवडी वेगळे क्षीर आणि पाणी। राजहंस दोन्ही वेगळाली ।। ३ ।।
तुका म्हणे येथे पाहिजे जातीचे । येरा गाबाळाचे काम नाही ।। ४ ।।

(अ.क्र.३१२८)

इथं कुणी दंतकथा सांगू नका. अनुभवाचा आधार नसलेल्या दंतकथांमधील कोरडे बोल कोण मान्य करणार ? या जगात अनुभव हाच शिष्टाचार व्हायला हवा. अनुभवाचं पाठबळ नसलेले चाळे आमच्यापुढं चालणार नाहीत. अस्सल अनुभव कोणता आणि निराधार दंतकथा कोणती, हे विवेकी माणसाला नक्कीच ओळखता येतं. दूध आणि पाणी एकत्र मिसळून आलं, तरी राजहंस त्यांना वेगळं करून योग्य ती निवड करतो, तसंच विवेकी माणसांचं असतं. अस्सल अनुभव जगणाऱ्या विवेकी, जातिवंत माणसांकडूनच खऱ्या-खोट्याचा योग्य निवाडा केला जातो. ज्यांच्याकडं विवेक नसतो, अशा भ्रमांवर जगणाऱ्या गबाळ्या लोकांना असा निवाडा करता येत नाही, हे त्यांचं काम नव्हे.

तुकारामांनी एका अभंगात अनुभवाचे वेगवेगळे पैलू काही उदाहरणांच्या आधारे स्पष्ट करून दाखविले आहेत. ते म्हणतात,

४१ लोह कफ गारा सिद्ध हे सामुग्री । अग्नि टणत्कारीं दिसो येतो ।। १ ।।
सांगावे ते काई सांगावे ते काई ? । चित्ता होय ठायीं अनुभव तो ।। २ ।।
अन्नें सांगो येतो तृप्तीचा अनुभव । करूनि उपाव घेऊ हेवा ।। ३ ।।
तुका म्हणे मिळे जीवनीं जीवन । तेथे कोणा कोण नाव ठेवी ?।। ४ ।। (अ.क्र.३१५२)

अग्नी निर्माण करण्यासाठी लोखंड, कापूस, गारगोटी यांसारखी साधनसामग्री सिद्ध असली, तरी त्यांचं घर्षण झाल्यानंतरच अग्नी प्रकट होतो. याचा अर्थ नुसती साधनसामग्री असून भागत नाही. तिचा योग्य रीतीनं प्रयत्नपूर्वक वापर केला, तरच आपल्याला हवं ते फळ मिळतं. या बाबतीत 'सांगावे ते काई' असा प्रश्न त्यांनी दोनदा विचारला आहे. याचा अर्थ अनुभवाचं महत्त्व कितीही सांगितलं, तरी ते वर्णन पूर्ण होऊ शकणार नाही, अशी त्यांची भावना आहे. साध्य प्राप्त करण्यासाठी वापरल्या जाणाऱ्या साधनांचा प्रयत्नपूर्वक वापर केल्यानंतरच फळ मिळतं, हा अनुभव आपल्या मनाला मिळतो, असं ते म्हणतात. अन्नाचं नुसतं वर्णन करून तृप्ती मिळत नाही. अन्नाचं भक्षण केलं, तर तृप्तीचा अनुभव येतो आणि मग त्या अनुभवाचं वर्णन करता येतं. हे एकदा कळलं, की आपण अन्न मिळविण्याचा उपाय करतो. जगामधे वेगवेगळ्या माणसांचा वेगवेगळ्या माणसांशी संपर्क येतो, लोक विविध पदार्थांच्याही संपर्कात येतात. अशा वेळी हा संपर्क एकमेकात मिसळून गेल्यासारखा अनुकूल झाला, तर जीवन आनंदी होतं. एकमेकांच्या संपर्कात येणारे लोक एकमेकांना समजून घेतात, एकमेकांवर प्रेम करतात. मग कोणी कोणाला नावं ठेवत नाहीत. दूषणं देत नाही. हा मनाला प्रसन्न करणारा ऐक्याचा उत्कट अनुभव असतो.

जो मनुष्य स्वानुभवाच्या आधारे डोळस बनतो, चोखंदळ बनतो, त्याच्यापुढं कुणाची ढोंगबाजी

चालत नाही, हे स्पष्ट करण्यासाठी त्यांनी एका अभंगात अनेक उदाहरणं दिली आहेत. ते म्हणतात

४२ तांबियाचे नाणे न चले खऱ्या मोलें । जरी हिंडविले देशोदेशीं ।। १ ।।
करणीचे काही न मने सज्जना । यावे लागे मना वृद्धांचिया ।। २ ।।
हिरियासारिखा दिसे शिरगोळा । पारखी ते डोळां न पाहाती ।। ३ ।।
देऊनिया भिंग कामाविले मोती । पारखिया हातीं घेता नये ।। ४ ।।
तुका म्हणे काय नटोनिया व्यर्थ ?। आपुले हे चित्त आपणा ग्वाही ।। ५ ।।

(अ.क्र.४१०१)

तांब्याचं नाणं वेगवेगळ्या देशांत नेऊन चालविण्याचा प्रयत्न केला, तरी ते खऱ्या (सोन्याच्या) नाण्याच्या मोलानं चालत नाही. चुकीचं वागणं सज्जनाच्या मनाला आवडत नाही. आपलं वागणं अनुभवी माणसांच्या मनाला पटायला हवं. गारगोटी हिऱ्यासारखी दिसते, परंतु हिऱ्याची पारख असलेले लोक तिच्याकडं नजरही टाकत नाहीत. काच देऊन मोती घेण्याचा प्रयत्न केला, तर पारख असलेले लोक ती काच हातातही घेत नाहीत. तुकाराम म्हणतात, उगाच नटून काय उपयोग ? आपण कसे आहोत, याला आपलं मन साक्षी असतं.

चमत्कार

लोकांची फसवणूक करणाऱ्या चमत्कारासारख्या नाना प्रकारच्या चुकीच्या आणि घातक समजुती, प्रथा इत्यादींना तुकारामांचा कमालीचा विरोध होता. आपली ही भूमिका त्यांनी एका अभंगात अनेक उदाहरणांनी स्पष्ट केली आहे. आपल्या गोरगरीब लोकांनी अशा प्रथांसाठी आपलं धन, आपला वेळ, आपले श्रम वाया घालवू नयेत, हा तुकारामांच्या या अंभगातून मिळणारा संदेश आपल्याला सदैव मार्गदर्शन करणारा आहे. ते म्हणतात,

४३ कपट काही एक । नेणे भुलवायाचे लोक ।। १ ।।
तुमचे करितो कीर्तन । गातो उत्तम ते गुण ।। २ ।।
दाऊ नेणे जडीबुटी । चमत्कार उठाउठी ।। ३ ।।
नाही शिष्यशाखा । सांगो अयाचित लोकां ।। ४ ।।

नव्हे मठपति । नाही चाहुरांची वृत्ति ।। ५ ।।
नाही देवार्चन । असे मांडिले दुकान ।। ६ ।।
नाही वेताळ प्रसन्न । काही सांगो खाण खुण ।। ७ ।।
नव्हे पुराणिक । करणे सांगणे आणीक ।। ८ ।।
नेणे वाद घटा पटा । करिता पंडित करंटा ।। ९ ।।
नाही जाळीत भणदी । उदो म्हणोनि आनंदी ।। १० ।।
नाही हालवीत माळा । भोवते मेळवुनि गबाळा ।। ११ ।।
आगमीचे कुडे नेणे । स्तंभन मोहन उच्चाटणे ।। १२ ।।
नव्हे यांच्या ऐसा । तुका निरयवासी पिसा ।। १३ ।। (अ.क्र.२७२)

मी लोकांना भुलवण्याचं कोणतंही कपट जाणत नाही. मी तुमचं कीर्तन करतो आणि उत्तम गुण गातो. मी जडीबुटी दाखवणं जाणत नाही. मी आकस्मिक म्हणजेच निसर्गातील कारणकार्यसंबंधाच्या विरोधात जाणारे चमत्कार दाखवणं जाणत नाही. माझी शिष्यशाखा नाही. मी बोलावलेले नसताना कोणी लोक आले, तर त्यांना काही सांगतो, इतकंच. मी मठपती नाही. मी उदरनिर्वाहासाठी कुणाकडं

चाहूरभर जमीन मागत नाही. मी देवपूजा करण्याचं दुकान मांडलेलं नाही. लोकांना काही खाणाखुणा सांगण्यासाठी मला वेताळ प्रसन्न नाही. मी करायचं वेगळं आणि सांगायचं वेगळं असं करणारा पुराणिक नाही. करंट्या पंडितासारखा घटा-पटाचा वाद करणं मी जाणत नाही. मी 'उदो' म्हणून आनंदानं धूप जाळत नाही. मी गबाळ्या म्हणजेच भोळ्या लोकांना भोवती जमवून माळा हलवीत नाही. मी धर्मशास्त्रातील कोड्यासारख्या गूढ गोष्टी जाणत नाही. मी व्यक्तीला जागच्या जागी थांबवणं, तिला मोहिनी घालणं, तिचं उच्चाटन करणं, अशा वेदातील म्हणजेच या संदर्भात अथर्ववेदातील विद्या जाणत नाही. तुका नरकात वास्तव्य करणाऱ्या म्हणजे दुर्गतीला जाणाऱ्या या लोकांसारखा वेडा नाही.

काही लोक आपल्याकडं विशिष्ट प्रकारच्या शक्ती आहेत, इतरांकडं नसलेलं ज्ञान आहे, असं भासवून सर्वसामान्य लोकांची फसवणूक करतात. तुकाराम अशा लोकांवर टीका करतात, याचा अर्थ सर्वसामान्य लोकांनी अशा ढोंगी लोकांपासून सावध रहावं, असंच सांगू इच्छितात. एका अभंगात त्यांनी म्हटलं आहे,

४४ सांगो जाणती शकुन । भूत भविष्य वर्तमान ।। १ ।।
त्यांचा आम्हांसी कंटाळा । पाहो नावडती डोळां ।। २ ।।

रिद्धिसिद्धींचे साधक । वाचासिद्ध होती एक ।। ३ ।।
तुका म्हणे जाती । पुण्यक्षयें अधोगती ।। ४ ।। (अ.क्र.१५०१)

आपल्याला शकुन-अपशकुनांची फळं कळतात, आपण अंतर्ज्ञानानं, भूत-भविष्य-वर्तमान अशा तिन्ही काळांतील घटना सांगू शकतो, असे काही लोक म्हणत असतात. ज्योतिषी, मांत्रिक वगैरे लोकांचा यांच्यामधे अंतर्भाव होतो. परंतु या लोकांकडं प्रत्यक्षात असं कोणतंही सामर्थ्य नसतं, हे तुकाराम निःसंदिग्धपणे जाणत होते. म्हणूनच, आपल्याला असं सांगणाऱ्यांचा कंटाळा आहे. आपल्या डोळ्यांनी त्यांच्याकडं पाहणं देखील आपल्याला आवडत नाही, असं तुकाराम अगदी ठणकावून सांगतात. आपल्याला रिद्धिसिद्धी नावाच्या अलौकिक शक्ती प्राप्त झाल्या आहेत, असं काही जण सांगतात. काही जण आपण 'वाचासिद्ध' आहोत, असं म्हणतात. म्हणजेच, आपण जे जे बोलतो, ते ते घडतं, असं ते भासवतात. अशा प्रकारचे लोक पुण्याचा क्षय होऊन अधोगतीला जातात, असं तुकाराम म्हणतात. याचा अर्थ, लोकांची अशा प्रकारे फसवणूक करणाऱ्यांनी पूर्वी जरी काही सत्कर्म केलेली असली, तरी तीही वाया जातात. जे निष्पाप लोकांची वंचना करतात, त्यांचा स्वतःचाही अधःपात होतो, मग ते इतरांचं कल्याण करतील ही शक्यताच नाही. म्हणून,

लोकांनी त्यांच्यापासून सावध रहावं, त्यांच्यावर विश्वास ठेवू नये वा विसंबून राहू नये, असं तुकाराम सुचवत आहेत.

तुकारामांनी शुभ आणि अशुभ यांच्या संदर्भात आपल्याला एक अतिशय आश्वासक संदेश दिला आहे. एवढ्या महान संतानं दिलेला हा संदेश आपण ध्यानात घेतला नाही, तर आपल्यासारखे करंटे आपणच, असं म्हणावं लागेल. ते म्हणतात,

४५ शुभ जाल्या दिशा अवघा चि काळ । अशुभ मंगळ मंगळाचे ।। १ ।।
हातीचिया दीपें दुराविली निशी । न देखिजे कैसी आहे ते ही ।। २ ।।
सुख दुःखाहूनि नाही विपरीत । देतील आघात हितफळे ।। ३ ।।
तुका म्हणे आता आम्हांसी हे भले । अवघे चि जाले जीव जंत ।। ४ ।।

(अ.क्र.२००३)

या अभंगात सर्व दिशा आणि काळ शुभ झाले, एवढेच सांगून ते थांबत नाहीत. सर्वसामान्य माणसं ज्यांना अशुभ म्हणतात, त्या गोष्टी आमच्या दृष्टीनं मंगलातील मंगल, शुभातील शुभ म्हणजे

सर्वांत शुभ झाल्या आहेत, असं म्हणतात. तुकारामांवर अपार प्रेम करणाऱ्या लोकांनी त्यांच्या या वृत्तीचा अंगीकार केला पाहिजे, असं मला वाटतं. माणसांमधे आरपार बदल करून टाकण्याचं सामर्थ्य त्यांच्या या विचारात आहे. याच अभंगात त्यांनी पुढं काढलेले उद्‌गार कसे आत्मविश्वासानं ओतप्रोत भरलेले आहेत. हातात घेतलेल्या दिव्यामुळं रात्र दुरावली आहे आणि ती कशी आहे, ते दिसतही नाही इतकी दुरावली आहे, असं ते म्हणतात. हा दिवा विचारांचा आहे. विवेकाचा आहे. ज्ञानाचा आहे. मानसिक सामर्थ्याचा आहे. अज्ञानाची आणि दुबळेपणाची रात्र कुठल्या कुठं पळून गेली आहे. ते केवळ एक आत्मनिष्ठ अनुभव म्हणून हे सांगत आहेत, असं नाही. आपल्या तमाम भावंडांनी हा विचार पचवावा, हे सामर्थ्य प्राप्त करावं, अशीच त्यांची भावना आहे. असं सामर्थ्य प्राप्त झालं, की अशुभाचंही शुभात रूपांतर होतं. आघात देखील हितकारक फळं देतील, याचा अर्थ संकटं नुसती दूर होतील वा नष्ट होतील असं नाही, तर त्या संकटांचंच हितकारक, कल्याणकारक गोष्टींमधे रूपांतर होईल. स्वत:चं आंतरिक विश्व बदललं, की बाहेरचं अवघं विश्वही बदलेल. मग कुणी अशुभ, अपवित्र आहे, ही भावना राहणार नाही. सगळे प्राणीही भले वाटू लागतील. चांगले वाटू लागतील. या अभंगाच्या अखेरीस तुकाराम म्हणतात, की सर्व जीवजंतू हे आता त्यांच्या दृष्टीनं

भले झाले आहेत. मनाची उत्कट प्रसन्नतेनं फुललेली ही अवस्था आपल्याला लाभावी, असं कुणालाही वाटावं, इतकं मोठं वैभव या उद्‌गारात आहे !

तुकारामांच्या ईश्वरविषयक धारणा अतिशय वस्तुनिष्ठ होत्या. ईश्वर आपल्या स्वत:च्या जवळच असतो, त्याला इतरत्र शोधणं व्यर्थ आहे, अशी त्यांची भावना होती. एका अभंगात ते म्हणतात,

४६ देहीं असोनिया देव । वृथा फिरतो निर्दैव ।। १ ।।
देव आहे अंतर्यामीं । व्यर्थ हिंडे तीर्थग्रामीं ।। २ ।।
नाभी मृगाचे कस्तुरी । व्यर्थ हिंडे वनांतरीं ।। ३ ।।
साखरेचे मूळ ऊस । तैसा देहीं देव दिसे ।। ४ ।।
दुधीं असता नवनीत । नेणे तयाचे मथित ।। ५ ।।
तुका सांगे मूढजना । देहीं देव का पाहाना ।। ६ ।। (अ.क्र.४४८२)

देव आपल्या शरीरातच असतो, याचा अर्थ आपल्या ठिकाणी जे सद्‌गुण असतात, जे चांगले आचारविचार असतात, त्यांच्यामधेच ईश्वराचं अस्तित्व असतं. कित्येकदा माणसाला हे

कळत नाही. तो ईश्वराचा शोध घेण्यासाठी उगाचच बाहेरच्या जगात फिरत असतो. स्वत:च्या ठिकाणी असलेल्या सर्वश्रेष्ठ वैभवाचं भान नसलेला हा मनुष्य दुर्दैवीच म्हणावा लागेल. देव त्याच्या अंतर्यामीच असतो, परंतु तो त्याचा शोध घेण्यासाठी उगाचच तीर्थक्षेत्रं धुंडाळत असतो. त्याचं हे वागणं कस्तुरीमृगासारखं असतं. त्या मृगाच्या नाभीमधेच कस्तुरी असते. परंतु तो तिचा शोध घेण्यासाठी सगळ्या वनामधे उगाचच हिंडत राहतो. खरं म्हणजे ऊस हेच जसं साखरेचं उगमस्थान असतं, साखर सत्त्वरूपानं मूलत: उसातच असते, तसा देव माणसाच्या देहातच असतो. लोणी दुधातच असतं, परंतु त्या दुधाचं दही बनवावं आणि त्याचं मंथन करून लोणी मिळवावं, हे ज्याला कळत नाही, तो इतर मार्गांनी कितीही प्रयत्न केले, तरी लोणी मिळवू शकत नाही. आपल्या आत डोकावून न पाहणाऱ्या, स्वत:च्या अस्तित्वाचा नीट शोध न घेणाऱ्या लोकांविषयी तुकाराम करुणेपोटीच नाराजी व्यक्त करतात. तुम्ही असे कसे मूढ आहात, स्वत:च्या शरीरात तुम्ही देवाला का पहात नाही, असा वेडेपणा का करीत आहात, असा प्रश्न त्यांनी लोकांना अगदी तळमळीनं विचारला आहे. ईश्वराच्या अस्तित्वाचा, स्वरूपाचा आणि स्थानाचा शोध कसा घ्यावा, याविषयीचं तुकारामांनी केलेलं हे मार्गदर्शन सत्यही आहे आणि सुंदरही आहे.

संसार

संसार यशस्वी कसा करावा, याचं अगदी व्यावहारिक आणि तरीही सैद्धांतिक स्वरूपाचं वर्णन करणारा त्यांचा एक अभंग अतिशय विख्यात आहे. त्यामधे ते म्हणतात,

४७ जोडोनिया धन उत्तम वेव्हारें । उदास विचारें वेच करी ।। १ ।।
उत्तम चि गती तो एक पावेल । उत्तम भोगील जीव खाणी ।। २ ।।
परउपकारी नेणे परनिंदा । परस्त्रिया सदा बहिणी माया ।। ३ ।।
भूतदया गाईपशूचे पालन । तान्हेल्या जीवन वनामाजी ।। ४ ।।
शांतिरूपे नव्हे कोणाचा वाईट । वाढवी महत्त्व वडिलांचे ।। ५ ।।
तुका म्हणे हे चि आश्रमाचे फळ । परमपद बळ वैराग्याचे ।। ६ ।।(अ.क्र. २८६४)

उत्तम व्यवहार करून धन जोडावं. याचा अर्थ ते गैरमार्गानं मिळवू नये. कुणाला फसवून, कुणाला लुबाडून मिळवू नये. दुसऱ्याच्या कष्टाचं फळ आपण ओरबडून घेऊ नये. कष्ट करावेत. राबावं. घाम गाळावा. शहाणपणानं नेटका, निर्दोष व्यवहार करावा आणि या पद्धतीनं धन मिळवावं. समृद्धी उभी करावी. अशा नैतिक मार्गानं मिळवलेलं जे धन असेल, त्याच्या मोहात मात्र अडकू नये. त्याची असक्ती धरू नये. त्याचा योग्य उपयोग जरूर करावा, पण तो काहीसा तटस्थपणानं, अलिप्त वृत्तीनं करावा. संपत्तीच्या बाबतीत अत्यंत संतुलित भूमिका तुकारामांनी इथं मांडल्याचं आढळतं. जो मनुष्य इतक्या विचारी पद्धतीनं वर्तन करील, तो उत्तम गतीच प्राप्त करील. त्याचं कल्याण होईल. इथं परंपरागत पद्धतीनं पारलौकिक गतीही तुकारामांना अभिप्रेत असली, तरी ते ऐहिक गतीलाही अचूकपणे लागू पडतं, यात शंका नाही.

वर्तनाचे आणखीही काही नियम तुकारामांनी इथं सांगितले आहेत. माणसानं दुसऱ्यावर उपकार करावा. अडीअडचणीत असलेल्या, गोरगरीब, दुःखीकष्टी माणसांना मदत करावी. या उपदेशानुसार वागणारा हा मनुष्य दुसऱ्याची निंदाही करीत नाही. याचा अर्थ दुसऱ्याचा मत्सर करण्याची, द्वेष करण्याची त्याची वृत्ती नसते. परस्त्रियांना तो मायबहिणींप्रमाणं मानतो. याचा अर्थ

तो आपलं शील जपतो. पत्नीची अवहेलना करीत नाही. तिच्याशी सुखासमाधानानं संसार करतो. त्याच्या अंगी भूतदया असते. प्राणिमात्रांविषयी कणव असते. आपलेपणा असतो. त्यांच्या सुखदु:खांत सहभागी होण्याची वृत्ती असते. तो गाईचं व इतर गुरांचं नीट पालन करतो. त्यांची काळजी घेतो. त्याद्वारे घरात दूधदुभतं भरपूर मिळेल, अशी व्यवस्था करतो. रानावनात कोणी तहानलेला असेल, तर त्याला पाणी देतो. याचा अर्थ कोणी संकटात असला, तर त्याला मदतीचा हात देतो. त्याच्याशी बेपर्वाईनं वागत नाही. त्याची उपेक्षा करीत नाही. त्याच्याशी आपलं काय देणं-घेणं आहे, अशी भूमिका घेत नाही. तो आपली मन:शांती ढळू देत नाही. माणसाच्या जीवनात अनेकदा अस्वस्थ होण्यासारखे प्रसंग येतात. संकटांचे आघात होतात. निंदा-टीका पचवण्याचे प्रसंग येतात. परंतु हे सर्व शांतपणे झेलण्याची मनोवृत्ती त्याच्याकडं असते. तो अशा प्रसंगांमुळं खचून जात नाही. आपला तोल जाऊ देत नाही. मन:शांती ढळू देत नाही. तो कुणाचंही वाईट चिंतत नाही. दुसऱ्याचं नुकसान व्हावं, म्हणून त्याच्या मार्गात काटे पेरण्याचा दुष्टावा करीत नाही. अशा प्रकारच्या वर्तनामुळं तो आपल्या वडिलांचं महत्त्व वाढवतो. आपल्या वाडवडिलांचा, पूर्वजांचा लौकिक वाढवतो. अमुक-अमुक दांपत्याचा मुलगा असा विवेकी, नि:स्पृह, संयमी, समंजस, कर्तबगार आहे, असं लोक

म्हणतात, तेव्हा त्याच्या आईवडिलांचा गौरव होतो. अशा प्रकारचं अत्यंत समाधानी, तृप्त, निरामय जीवन हेच गृहस्थाश्रमाचं फळ होय. संसार करायचा, तो अशा प्रकारचं आनंदी जीवन भोगण्यासाठीच होय. संपत्तीची हाव धरून, त्यासाठी अनिष्ट मार्ग पत्करून, इतरांना लुबाडून, अन्याय करून वैभव उभं करणं आणि विलासात, सुखोपभोगात लोळणं, हे काही गृहस्थाश्रमाचं प्रयोजन नव्हे. संसारात राहून संयत जीवन जगणं, ही खरं तर वैराग्याची सर्वोच्च अवस्था म्हटली पाहिजे, हे वैराग्याचं सामर्थ्य म्हटलं पाहिजे. वैराग्य अनुभवण्यासाठी बैरागी होण्याची वा संन्यास घेण्याची गरज नाही. संसारात राहून, संयमपूर्वक अनुरागी बनूनही वैराग्याचा अनुभव घेता येतो, यात शंका नाही.

मनुष्य कोणता का व्यवसाय करीत असेना, तो जर प्रामाणिकपणे कष्ट करीत असेल, तर धनसंपत्ती त्याच्याकडं आपोआप चालून येते, हे व्यापाराचं उदाहरण देऊन तुकारामांनी एका अभंगात स्पष्ट केलं आहे. ते म्हणतात,

४८ धनवंता घरीं । करी धन चि चाकरी ।। १ ।।
होय बैसल्या व्यापार । न लगे सांडावे चि घर ।। २ ।।

रानीं वनीं द्वीपीं । असती ती होती सोपी ।। ३ ।।
तुका म्हणे मोल । देता काही नव्हे खोल ।। ४ ।। (अ.क्र.२७९९)

ज्यानं प्रयत्न करून धन मिळवलेलं असतं, त्याच्या घरी धनच चाकरी करू लागतं. व्यापाराचं उदाहरण घेतलं, तरी हे स्पष्ट होतं. व्यापार घरबसल्या होत असतो. ग्राहक व्यापाऱ्याकडं येत असल्यामुळं व्यापाऱ्याला घर सोडावं लागतच नाही. मनुष्य रानात असो, वनात असो अथवा बेटावर असो, त्याच्याकडं धन असलं, की त्याची सगळी कामं सोपी होतात. त्याला जे काही हवं असतं, त्याची किंमत मोजली, की त्याला सर्व काही मिळतं, त्याच्या दृष्टीनं काही अवघड रहात नाही. संसार सुखाचा करू इच्छिणाऱ्या माणसानं धनाचा द्वेष करू नये, कोणता ना कोणता उद्योग नीट करून धन मिळवावं आणि त्याच्या आधारे आपलं जीवन सफल करावं, हा तुकारामांचा मोलाचा सल्ला आहे.

काम टाळण्याची प्रवृत्ती असलेले लोक कशा प्रकारे सबबी सांगतात, ते काहीशा विनोदी पद्धतीनं तुकारामांनी एका अभंगात पुढीलप्रमाणे नोंदविलं आहे:

४९ ढालतलवारें गुंतले हे कर । म्हणे मी झुंझार कैसा झुंजो ।। १ ।।
पेटी पडदळे सिले टोप ओझे । हे तो जाले दुजे मरणमूळ ।। २ ।।
बैसविले मला येणें अश्वावरी । धावू पळू तरी कैसा आता ?।। ३ ।।
असोनि उपाय म्हणे हे अपाय । म्हणे हायहाय काय करू ।। ४ ।।
तुका म्हणे हा तो स्वयें परब्रह्म । मूर्ख नेणे वर्म संतचरण ।। ५ ।।

(अ.क्र.४३४८)

स्वत:ला पराक्रमी समजणारा एक योद्धा म्हणतो, ''मी झुंजार आहे, परंतु माझे हे हात ढाल आणि तलवार धरण्यात गुंतले आहेत, मग मी कसा झुंजू ? पोटावर तलवार अडकवण्यासाठी पट्टा आहे, हत्यारं आहेत, डोक्यावर जिरेटोप आहे. हे ओझं तर मरणाचं दुसरं कारण झालं आहे. यानं मला घोड्यावर बसविलं आहे. मी आता धावू-पळू तरी कसा ?'' अशा रीतीनं उपाय ठरणाऱ्या गोष्टींना तो अपाय म्हणत आहे. तो 'हाय हाय, मी काय करू ?' असं म्हणत आहे. तुकाराम म्हणतात, ''खरं तर हा स्वत: परब्रह्म आहे. परंतु, हे कळण्यासाठी संतांच्या चरणाजवळ बसलं पाहिजे, हे रहस्य या मूर्खाला कळत नाही.''

ज्या गोष्टी यशाचं साधन बनू शकतात, त्या गोष्टीच आपल्या यशाच्या मार्गातील अडथळा आहेत, असं सांगून काम टाळणाऱ्या लोकांचं हे वर्णन वरवर पाहता अतिशयोक्तीचं वाटलं, तरी प्रत्यक्षात अशा सबबी सांगण्याची प्रवृत्ती आपल्याला सर्रास आढळते. माणसाकडं मोठमोठी कामं करण्याची प्रचंड शक्ती असते. परंतु अनेकदा त्याला स्वत:कडं असलेल्या त्या शक्तीचं भान नसतं. तो प्रेरणा देणाऱ्या लोकांच्या सहवासात राहिला असता, त्याला आपल्या या शक्तींचं भान येऊ शकतं. तो त्यांच्याकडून स्फूर्ती घेऊ शकतो. परंतु लोक अशी स्फूर्ती घेण्याऐवजी काम टाळण्यासाठी कुठली ना कुठली निमित्तं सांगत बसतात. त्यामुळं ती स्वत:चंच सुख गमावून बसतात. संत तुकारामांनी कामचुकार लोकांच्या विशिष्ट प्रवृत्तीवर अचूक बोट ठेवलं असून ती प्रवृत्ती दूर ठेवण्याची दृष्टी दिली आहे.

श्रम न करता कोणाकडून फसवून वा लुबाडून काही घेणं आणि या मार्गानं श्रीमंत बनणं वा आपला संसार समृद्ध करणं तुकारामांना मान्य नव्हतं. एका अभंगात ते म्हणतात,

५० चाकरीवाचून । खाणे अनुचित वेतन ।। १ ।।
धणी काढोनिया निजा । करील ये कामाची पूजा ।। २ ।।

उचितावेगळे । अभिलाषे तोंड काळे ।। ३ ।।

सांगे तरी तुका । पाहा लाज नाही लोकां ।। ४ ।। (अ.क्र.२२१३)

ज्या कामासाठी वेतन घ्यायचं, ते काम न करता वेतन घेणं हे अनुचित होय. कुणीही कामचुकारपणा करू नये, हे समाजव्यवस्थेच्या निकोप धारणेसाठी आवश्यक असतं. परंतु अनेकदा समाजामधे वेगळं चित्र दिसतं. अनेकांना कष्ट नको असतात आणि सुखोपभोग मिळविण्याची मोठी लालसा मात्र असते. व्यक्तिगतदृष्ट्या हे अनैतिक असतं आणि समाजहिताच्या दृष्टीनंही घातक असतं. तुकारामांनी या अभंगाद्वारा तमाम लोकांना त्यांच्या कर्तव्याची जाणीव करून दिली आहे. मालकाला जे काम करून घ्यायचं असतं, ते काम झाल्यानंतर तो काम करणाऱ्याच्या कामाची पूजा करतो. परंतु, जो या उचित पद्धतीपेक्षा वेगळं वागतो आणि काम न करता वेतनाची अभिलाषा करतो, त्याचं तोंड काळं होय. याचा अर्थ कामचुकारपणा करून वेतन घेणाऱ्याची अखेरीस अपकीर्तीच होते, तो लोकांच्या नजरेतून उतरतो, लोक त्याला ऐतखाऊ म्हणतात आणि खरं तर काम करण्याचा जो आनंद असतो, त्या आनंदालाही तो मुकतो. तुकाराम हे आग्रहानं सांगत असतानाही काही लोकांवर त्यांचा योग्य परिणाम होत नव्हताच, त्यांचा अनुकूल प्रतिसाद मिळत नव्हताच, त्यांच्यामधे

परिवर्तन होत नव्हतंच. कितीही सांगितलं, तरी त्याकडं लक्ष न देणाऱ्या या लोकांना तुकाराम काहीशा त्राग्यानं निलाजरे म्हणतात.

मानवी जीवनात सतत चढ-उतार होत असतात. माणसानं अशा गोष्टींना संतुलित वृत्तीनं सामोरं जावं, हा संदेश तुकारामांनी एका अतिशय सुरेख अभंगात दिला आहे. ते म्हणतात,

५१ कैं वाहावे जीवन । कैं पलंगीं शयन ।। १ ।।
जैसी जैसी वेळ पडे । तैसे तैसे होणे घडे ।। २ ।।
कैं भौज्य नानापरी । कैं कोरड्या भाकरी ।। ३ ।।
कैं बसावे वहनीं । कैं पायी अन्हवाणी ।। ४ ।।
कैं उत्तम प्रावर्णे । कैं वसने ती जीर्णे ।। ५ ।।
कैं सकळ संपत्ती । कैं भोगणे विपत्ती ।। ६ ।।
कैं सज्जनाशी संग । कैं दुर्जनाशी योग ।। ७ ।।
तुका म्हणे जाण । सुख दुःख ते समान ।। ८ ।। (अ.क्र.२८१९)

कधी सेवक बनून पाणी वाहून नेण्याचं काम करावं, तर कधी धनवंत बनून पलंगावर झोपण्याचं सुख भोगावं. माणसाच्या जीवनात येणारे हे परस्परविरोधी प्रसंग असतात. आपल्यावर जशी वेळ येईल, तसं तिला सामोरं जावं. कधी नाना प्रकारच्या पक्वान्नांचं भोजन करायला मिळतं, तर कधी कोरड्या भाकरी खाण्याचा प्रसंगही अनुभवावा लागतो. कधी वाहनात बसून आरामशीर प्रवास करण्याची संधी मिळते, तर कधी अनवाणी पायी चालण्याची वेळ येते. कधी उत्तम वस्त्रं परिधान करायला मिळतात, तर कधी जुने, फाटके कपडे वापरावे लागतात. कधी सर्व प्रकारची संपत्ती लाभते, तर कधी संकटांचे भोग भोगावे लागतात. कधी सज्जनांची संगत लाभते, तर कधी दुर्जनांचा सामना करावा लागतो. जीवन हे असं आहे. या प्रवासात सुखंही वाट्याला येतात आणि दुःखंही भोगावी लागतात. विवेकी माणूस सुखांच्या काळात हुरळून जात नाही, उद्दाम होत नाही आणि दुःखांच्या काळात खचून जात नाही, वैफल्यग्रस्त होत नाही. दोन्ही प्रकारच्या अवस्थांमधे जो आपल्या मनाचं संतुलन राखतो, त्याचंच जीवन खऱ्या अर्थानं कृतार्थ होतं.

कित्येकदा खूप सुखं आपल्या वाट्याला येऊ लागल्याचं जाणवतं, परंतु ती आपल्या पदरात पडेपर्यंत अनेक अडचणी येतात आणि मग ज्यांची चाहूल लागलेली असते, अशी कित्येक सुखं

आपल्यापर्यंत पोचतच नाहीत. या वास्तवाचं भान असलं, की माणसाला अपेक्षाभंगाचं दुःख भोगावं लागत नाही. झाडाला येणाऱ्या मोहराचं उदाहरण देऊन तुकारामांनी हे अतिशय अर्थपूर्ण रीतीनं समजावलं आहे. ते म्हणतात,

५२ महुरा ऐसी फळे नाही । आली काही गळती ।। १ ।।
पक्कदशे येती थोडी । नास आढी वेचे तों ।। २ ।।
विरळा पावे विरळा पावे । अवघड गोवे सेवटाचे ।। ३ ।।
उंच निंच परिवार देवी । धन्या ठावी चाकरी ।। ४ ।।
झळके तेथे पावे आणी । ऐसे क्षणीं बहु थोडे ।। ५ ।।
पावेल तो पैल थडी । म्हणो गडी आपुला ।। ६ ।।
तुका म्हणे उभाऱ्याने । कोण खरे मानितसे ? ।। ७ ।। (अ.क्र.१२९०)

माणसाच्या मनामधे स्वप्नं निर्माण करण्याची अपार क्षमता असली, तरी त्यानं निर्माण केलेल्या असंख्य, अनंत स्वप्नांपैकी मोजकी स्वप्नंच वास्तवात साकार होत असतात, हा एक कठोर, निर्दय अनुभव तुकारामांनी या अभंगात मांडला आहे.

झाडावर मोहर जितका येतो, तितकी फळं येत नाहीत. मोहराच्या बाबतीत अनेकदा मनामधे असा विचार येऊन जातो, की निसर्ग हा फार उधळपट्टी करणारा आहे. झाडाची फांदी न् फांदी, डहाळी न् डहाळी जेव्हा मोहरून येते, तेव्हा असं वाटतं, की त्यानं ओंजळी भरभरून फळांचे बीजभूत अणुरेणू त्या झाडावर विनाकारण उधळले आहेत. इतक्या मोहराची गरज नव्हती, असंही वाटतं. पण बारकाईनं पाहिलं, की त्याच्या या उधळपट्टीचं रहस्य समजतं. मोहरल्यापासून फलधारणेपर्यंतच्या प्रवासात जे अनंत आघात होतात, त्याचा अनुभव असल्यामुळंच तो ही स्वैर उधळण करीत असतो. अशी प्रचंड उधळण केल्यावर त्या अनंत मोहरकणांपैकी मोजके का होईना सर्व आघातांमधून, सर्व अपघातांमधून वाचून फळांमधे रूपांतरित होतील, हे ओळखून त्यानं असं केलेलं असतं. वादळवारं, गारांचा वर्षाव, कीड इ. प्रकारची अनेक संकटं वाटेत येतात. त्यांना झुकांडी देऊन, त्यांची नजर चुकवून, त्यांचे वार झेलून, त्यांचा प्रतिकार करून काही मोहरकण त्यांच्या तडाख्यातून निसटतात आणि त्यांची फळं बनतात. बाकीचे असंख्य कण गळून जातात, आघातांपुढं शरणागती पत्करतात, प्रवासाच्या प्रारंभीच आपली जीवनयात्रा संपवितात. यानंतरचा प्रवासही सुखरूप नसतो. मोहराची जी फळं बनलेली असतात, त्यांपैकी काही फळं लहान असतानाच गळतात. त्यालाही अशाच

प्रकारची काही संकटं कारणीभूत होतात. त्यातून जी वाचतात, त्यांपैकी थोडीच पक्वदशेला येतात, पाड लागेपर्यंत टिकतात. पाडाला आल्यानंतर शेतकरी फळं झाडावरून उतरवून घेतो आणि चांगली पिकविण्यासाठी त्यांची आढी लावतो. ती फळं पिकत घालतो. पण जितकी फळं आढीला लावली जातात, तितकी सगळी उत्तम रीतीनं पिकून तयार होत नाहीत. काही नासतात. काही इतर कारणांनी खराब होतात. झाडावरून काढताना जमिनीवर आपटलेली वा फुटलेली फळं नीट पिकत नाहीत. उष्णता वगैरेंचं प्रमाण योग्य साधलं नाही, तरी काही फळं नासतात. आणि एवढं सगळं घडून गेल्यावर बाकीची फळं आस्वाद घेण्याला योग्य म्हणून तयार होतात. शेतकरी त्यांतील काहींचा आपल्या कुटुंबियांसह आस्वाद घेतो. काही शेजाऱ्यापाजाऱ्यांना व आप्तेष्टांना देतो. काही बाजारात विकतो.

मोहरापासून सुरू झालेला प्रवास आस्वाद्य अवस्थेच्या अंतिम टप्प्यापर्यंत पूर्ण करणारी फळं थोडीच असतात. प्रचंड प्रमाणात निर्माण झालेला मोहर बघून शेतकऱ्याच्या मनात जी अनंत स्वप्नं निर्माण झालेली असतात, त्यांपैकी कित्येकांचा चुराडा झाल्याचं त्याला पहावं लागतं. शेतकऱ्याच्या जीवनात येणाऱ्या स्वप्नभंगाच्या या वेदना कमालीच्या क्लेशकारक असतात. इतर क्षेत्रांतील कोणा व्यक्तींच्या वाट्याला अशा वेदना क्वचितच येत असतील. उत्तम मशागत करावी, तर पेरणीसाठी

पाऊस वेळेवर पडत नाही. पाऊस वेळेवर पडून पेरणी उत्तम झाली, तर नंतर पाऊस ओढ देतो आणि आलेले अंकुर कोमेजून जातात. पुढं तण वगैरे काढून पीक जोमात आल्यामुळं मन हरखून जावं, तोवर टोळधाड वा किडीचा प्रादुर्भाव होतो. त्यातून वाचून कणसं छानपैकी फुलोऱ्यावर आली, तर धोधो पाऊस पडून फुलोरा झडतो आणि पिशा उरतात. प्रत्येक पिकाच्या बाबतीत केव्हा ना केव्हा असंच काही तरी घडतं. किती वेळा स्वप्नं हिरवळतात आणि पुन्हा कोमेजतात. आपण जेवढी स्वप्नं पाहतो, तेवढी कधीही सफल होत नसतात ; म्हणून स्वप्नं पहायचं बंदही करायचं नाही आणि स्वप्नभंग झाला म्हणून खचायचंही नाही, हे चित्त स्थिर ठेवण्याचं तत्त्वज्ञान समाजाच्या सर्व घटकांना शेतकऱ्याकडून शिकता येतं. तुकारामांनी ते या अभंगात अतिशय प्रभावी रीतीनं मांडलं आहे.

मोहरापासून अखेरच्या उत्तम अवस्थेपर्यंत जशी थोडीच फळं पोचतात, तसंच मानवी जीवनात हाती घेतलेलं काम मधे येणाऱ्या सर्व संकटांवर मात करून तडीला नेणारे लोकही विरळाच असतात. अनेक जण वाटेत अडखळतात, मरगळतात, थकतात आणि हार मान्य करून प्रवास थांबवतात. शेवटचं 'गोवे' म्हणजे ठिकाण वा मुक्काम गाठणारे बहाद्दर फार थोडे असतात. त्या मुक्कामापर्यंत पोचणं हे फार अवघड असतं. देवाजवळ उच्च, नीच अशा सर्व लोकांचा परिवार असतो. पण सगळे

जण सारखी भक्ती करणारे नसतात. खरी भक्ती करणारे, भक्तीचा अत्युच्च टप्पा गाठणारे मोजकेच असतात. एखाद्या धन्याकडं अनेक जण चाकरी करीत असतात. पण त्यांतील प्रामाणिक कोण आणि अप्रामाणिक कोण, हे त्या धन्याला कळत असतं. जो आपल्या कर्तृत्वानं, निष्ठेनं, प्रामाणिकपणानं झळकतो, त्याच्याजवळच मालक जातो, त्याला जवळ करतो. परंतु असे लोक फार थोडे असतात.

कोणत्याही क्षेत्रात वाटचाल करताना येणाऱ्या सर्व अडथळ्यांना ओलांडून पैल थडीला पोचणारा एखादाच असतो. तो खरा आपला गडी होय. तो खरा कर्तृत्ववान, पराक्रमी, शूर होय. पिकून तयार होणारं फळ हे जसं खरं फळ, तसा हा खरा माणूस होय. असं कर्तृत्व नसताना नुसती बाह्य उभारी दाखविणारे, उसनं अवसान आणणारे, फुशारकी मारणारे लोक हे कसोटीवर टिकत नाहीत. त्यांना कोणी खरा मान देत नाही.

शेती

शेती हा संत तुकारामांचा अतिशय जिव्हाळ्याचा विषय होता. शेतीच्या बाबतीत अक्षरशः असंख्य तपशील त्यांनी शेती करण्याच्या स्वानुभवातूनच मिळविले होते. शेती करणाऱ्यांसाठी त्यांनी आपले हे अनुभव पुनःपुन्हा सांगितले आहेत. त्याबरोबरच, शेतीमधील अनुभव सांगता सांगता जीवनाच्या सर्व क्षेत्रांतून उपयोगी पडणारी व्यापक मार्गदर्शक तत्त्वे विपुल प्रमाणात आपल्या हाती दिली आहेत.

पिकाची राखण करण्यासाठी शेतकऱ्यानं किती काळजी घेतली पाहिजे, याविषयी तुकाराम एका अभंगात म्हणतात,

५३ सेत आले सुगी सांभाळावे चारी कोण । पिका आले परी केले पाहिजे जतन ।। १ ।।

सोंकरी सोंकरी विसावा तोंवरी । नको खाऊ उभे आहे तों ।। २ ।।
गोफणेसी गुंडा घाली पागोऱ्याच्या नेटें । पळती हाहाकारें अवघी पाखरांची थाटे ।।३।।
पेटवूनि आगटी राहे जागा पालटूनि । पडिलिया मान बळ बुद्धि व्हावी दोनी ।। ४ ।।
खळे दानें विश्व सुखी करी होता रासी । सारा सारूनिया ज्याचे भाग देई त्यासी ।। ५ ।।
तुका म्हणे मग नाही आपुले कारण । निज आले हातां भूस सांडिले निकण ।। ६।।
(अ.क्र.११४९)

शेतकऱ्याला सदैव जागरूक राहण्याचा, नित्य सावध राहण्याचा सल्ला देणारा हा अभंग शब्दरचना आणि आशय या दोहोंच्या विलक्षण लावण्यानं नटला आहे. आपलं जीवन सुखीसमाधानी व यशस्वी करू इच्छिणाऱ्या सर्वच व्यक्तींच्या दृष्टीनं तो आस्वाद्य बनला आहे.

एखाद्यानं अपार कष्ट करून एखाद्या सुंदर गोष्टीची निर्मिती केली आणि नंतर तिचं रक्षण करण्याच्या बाबतीत हलगर्जीपणा केला, तर निर्माण केलेलं सगळं गमावून बसण्याचा धोका निर्माण होतो. तसं घडू नये, म्हणून तुकारामांनी अत्यंत तळमळीनं सोंकरीला चार गोष्टी सांगितल्या आहेत. सोंकरी

म्हणजे राखण करणारा. मशागत करून, खोल ओलीला बी टाकणारी पेरणी करून, योग्य वेळी पुनःपुन्हा पाणी देऊन आणि तण काढून पिकाची सर्व प्रकारे काळजी घेतल्यानंतर पीक कणसांनी वहरून येतं. कणसं दाण्यांनी काठोकाठ भरतात. शेतावर नजर टाकली, की शेतकऱ्याचा ऊर अभिमानानं भरून येतो. सुगी झाल्यावर घरामधे जणू काही ऋद्धि-सिद्धी नांदू लागणार, असं वाटून पुढच्या वर्षभरात काय-काय करायचं, याची मधुर स्वप्नं त्याच्या डोळ्यांत तरळू लागतात. पण हीच वेळ जागं राहण्याची असते. थोडासा बेसावधपणा झाला, तर डोळ्यांपुढं चमकणारं सगळं वैभव लुटलं जाण्याचा धोका असतो. म्हणून शेत सुगीवर आलं, पीक पक्व झालं, की शेतकऱ्यानं चारी कोपऱ्यांनी शेताची राखण करण्याची व्यवस्था केली पाहिजे. सर्व बाजूंनी ते सांभाळलं पाहिजे. शेतात समृद्ध पीक आलं आहे हे खरं, पण त्याचं काळजीपूर्वक जतन केलं पाहिजे. 'सोंकरी सोकरी विसावा तोंवरी। नको खाऊ', या रचनेतील नादमाधुर्य जितकं हृद्य आहे, तितकंच त्याचं अर्थसौंदर्यही मनोज्ञ आहे. जोपर्यंत पीक शेतात उभं आहे, मळणी होऊन धान्य घरात आलेलं नाही, तोपर्यंत शेतकऱ्यानं विसावा घेता कामा नये. कणसं दाण्यांनी भरल्याचं पाहून त्यांच्यावर झडप घालण्यासाठी पाखरांचे थवेच्या थवे शेतावर घिरट्या घालू लागतात. त्या वेळी शेतकऱ्यानं हातात गोफण घेऊन

नेटानं त्या पाखरांवर दगड मारले, म्हणजे पाखरांचे थवे घाबरून उडून जातात. त्यांना घाबरवण्यासाठी शेतकऱ्यानं आगटीही पेटवावी. सतत एकाच जागेवर थांबल्यास पाखरं दुसऱ्या बाजूनं हल्ला करण्याची शक्यता असते, म्हणून आलटून-पालटून वेगवेगळ्या ठिकाणी उभं राहून गोफण चालवावी. गरज पडेल, त्यानुसार बळ आणि बुद्धी या दोहोंचा वापर करावा. पाखरांप्रमाणंच चोर-लुटारूंपासूनही शेताचं रक्षण करावं लागतं. अशा वेळी कधी बळाचा प्रयोग करावा लागतो, तर कधी बुद्धी वापरून संकटावर मात करावी लागते. अशा रीतीनं सर्व प्रकारे काळजी घेतली, की मग खळ्यामधे धान्याच्या राशी तयार होतात. खळ्यामधे तयार झालेली धान्याची एक-एक रास त्याच्या सगळ्या आशा-आकांक्षा पूर्ण करून टाकते. तो ते धान्य उपणतो. धान्याचे कण त्याच्या हाती येतात. तो कणांचा अभाव असलेले भूस बाजूला सारतो. मग त्याला सर्व प्रकारचं सुख मिळतं. तो सरकारचा साराही भरू शकतो. बलुतेदार, सावकार, अतिथी वगैरेंना त्यांचा त्यांचा योग्य वाटाही देऊ शकतो. त्याच्या शेतीवर जे जे लोक अवलंबून असतात, त्या सर्वांना तर तो तृप्त करतोच, पण त्यांना तृप्त करून झाल्यावर त्याच्या घरात त्याच्या स्वतःच्या कुटुंबाला पुरून उरेल इतकं शिल्लक राहतं. आता त्याला काळजीचं कारण रहात नाही. त्याच्या घरामधे आनंद ओसंडून वाहू लागतो.

शेतकऱ्यानं पिकाची राखण नीट केली, तर हे सगळं घडतं. राखण नीट केली नाही, तर सगळं असून नसल्यासारखं होतं. होत्याचं नव्हतं होऊन जातं. शेतकऱ्यांप्रमाणंच इतर लोकांनाही आपापल्या जीवनामधे असेच 'सोंकरी' बनून जीवनाची राखण करावी लागते. तिथंही नाना बाजूंनी शत्रू टपून बसलेले असतात. दबा धरून बसलेले असतात. तुम्ही जे निर्माण केलेलं असतं, रात्रंदिवस राबून उभारलेलं असतं, ते लुबाडण्यासाठी, स्वतःच्या पदरात आयतं पाडून घेण्यासाठी मोक्याच्या वेळी घुसखोरी करीत असतात. आपल्या अथक प्रयत्नांनी उभं केलेलं आपलं देखणं विश्व जपण्यासाठी प्रत्येकानं सावध रहायला हवं असतं, नाही तर त्याचं 'शेत' लुटलं जाण्याचा धोका असतो.

५४ फळ पिके देठीं । निमित्य वारियाची भेटी ॥ १ ॥
हा तों अनुभव रोकडा । कळो येतो खरा कुडा ॥ २ ॥
तोडिलिया बळें । वाया जाती काची फळे ॥ ३ ॥
तुका म्हणे मन । तेथे आपुले कारण ॥ ४ ॥ (अ.क्र.१८४८)

शेतकऱ्यानं खूप जपणूक केल्यानंतर झाडं फळांनी बहरतात. झाडा-झाडावरची रसाळ, टपोरी फळं पाहून शेतकऱ्याचं मन हरखून जातं; पण हाच क्षण शेतकऱ्याला एक फार महत्त्वाचा इशारा देत

असतो. तो शेतकऱ्याच्या अनुभवाचा कस जोखणारा असतो. ती फळं नेमकी केव्हा काढायची, कधी उतरवायची, याचा निर्णय घेणं फक्त जाणकार शेतकऱ्यालाच जमू शकतं. अडाणी, अननुभवी शेतकरी इतकं सगळं वैभव वाया घालवील, हा धोका संभवतो. अशा शेतकऱ्यांना आणि त्याद्वारे जीवनाचा प्रवास करणाऱ्या सर्वच पथिकांना तुकारामांनी या अभंगाद्वारे अनुभवाचे बोल ऐकवले आहेत.

झाडावर जी असंख्य फळं लगडलेली असतात, त्यांपैकी एखादं फळ जरी पाडाला येऊन देठावरच पिकलं, तरी शेतकऱ्याला झाडावर चढून ते काढावं लागत नाही. वाऱ्याची एखादी हळुवार झुळूक येण्याचं निमित्त झालं, तरी ते फळ देठापासून हळूच अलग होतं, झाडापासून निसटतं आणि झटकन भूमीचा आश्रय घेतं. अशा रीतीनं पक्वता ही जणू काही स्वयंसिद्ध असते. तिची चाचपणी करावी लागत नाही, तपासणी करावी लागत नाही. हा तर शेतकऱ्याचा रोकडा, रोख असा अनुभव आहे. त्याच्याद्वारे खरं काय आणि खोटं काय हे सहज कळून येतं; पक्कं काय आणि कच्चं काय, त्याचा आपोआप उलगडा होतो. पाडाचं एक फळ झाडावरील सर्व फळांच्या वतीनं बोलतं. त्यांच्या पिकलेपणाची ग्वाही देतं, घोषणा करतं. जे फळ पक्व झालेलं असतं, त्याला ताकद लावून ओढावं

लागत नाही, बळ लावून खेचावं लागत नाही, नखाच्या तीक्ष्णतेनं खुडावं लागत नाही. वाऱ्याचा नाजुक स्पर्श त्याला त्याच्या इष्ट स्थळी पोचविण्यासाठी पुरेसा होतो.

फळ असं पाडाला आलेलं नसताना एखाद्यानं जबरदस्तीनं झाडावरची फळं काढली, तर ती कच्ची फळं वाया जातात. ती पिकत नाहीत. त्यांचा रंग बदलत नाही, की स्वाद बदलत नाही. बदललाच, तर तो अनिष्ट दिशेनं बदलतो आणि मग ती फळं खाण्याला योग्य होत नाहीत. अननुभवी शेतकरी कच्ची फळं काढतात किंवा काही वेळा चोराचिलटांच्या उपद्रवामुळंही शेतकऱ्यांना फळं काढण्याची घाई करावी लागते. परंतु या प्रकारात त्यांचं प्रचंड नुकसान होतं.

जे फळांच्या बाबतीत, तेच मानवी व्यक्तित्वांच्याही बाबतीत घडत असतं. परिपक्व व्यक्तिमत्त्वाची माणसं त्यांच्यावर सोपविलेल्या जबाबदाऱ्या नीट पेलतात, व्यवस्थित पार पाडतात. याउलट, ज्यांना विषयाचं ज्ञान पूर्णपणे प्राप्त झालेलं नाही, विशिष्ट क्षेत्राच्या खाचाखोचा कळलेल्या नाहीत, ज्यांनी चढ-उतार अनुभवलेले नाहीत, अशी माणसं निकराच्या प्रसंगामधे टिकत नाहीत. त्यांचं कच्चेपण उघडं पडतं. ती हरण्याची, पराभूत होण्याची, वाया जाण्याची शक्यता असते. म्हणून कोणतीही गोष्ट पिकेपर्यंत, तिची योग्य वेळ येईपर्यंत प्रतीक्षा केली पाहिजे. संयम ठेवून शांतपणे ती

पक्व होण्याची वाट पाहिली पाहिजे. हे सगळं आपल्या मनातच घडत असतं. त्यामुळं या बाबतीत आपण जे काही निर्णय घेतो, त्यामागं आपलं मन हेच अवघं कारण असतं. म्हणून त्या मनालाच शिस्तबद्ध बनवलं पाहिजे. त्याच्यामधे अनुभवाच्या आधारे शहाणपण निर्माण केलं पाहिजे.

पिकांना कृत्रिम रीतीनं दिल्या जाणाऱ्या पाण्याच्या संदर्भात तुकारामांचे काही अभंग मनाला अगदी भुरळ घालणारे आहेत. ते एका अभंगात म्हणतात,

५५ बळ बुद्धी वेचुनिया शक्ती । उदक चालवावे युक्ती ।। १ ।।
नाही चळण तया अंगीं । धावे लवणामागे वेगीं ।। २ ।।
पाट मोट कळा । भरित पखाला सागळा ।। ३ ।।
बीज ज्यासी घ्यावे । तुका म्हणे तैसे व्हावे ।। ४ ।। (अ.क्र.१८७८)

मोट वगैरे साधनांनी विहिरीतून उपसलेलं पाणी पाटानं नेऊन पिकाला नीट पाजणं, हा शेतीमधील एक खास अनुभव आहे. पाणी पिकापर्यंत व्यवस्थित नेणं हे मोठ्या कौशल्याचं काम असतं. बळ-बुद्धी, शक्ती-युक्ती वापरून वापरून पाणी पिकापर्यंत नीट न्यावं लागतं. पाण्याला स्वतःची अशी

गती नसते. त्याच्या अंगी स्वत:चं असं काही 'चळण' नसतं, चलन-वलन नसतं. लवणामागं म्हणजे उताराच्या दिशेनं वेगानं धावणं हा त्याचा स्वभाव असतो. हा स्वभाव ओळखून शेतकऱ्यानं पाट उताराच्या दिशेनं न्यायचा असतो. आधी पाट तयार करायचा आणि मग मोट, पखाल, सागळा इ. साधनांनी पाणी उपसून ते त्या पाटात सोडायचं असतं. या पाटाच्या बाबतीत खूप दक्षता घ्यावी लागते. वाटेत कुठं चढ असेल, तर तो काढून टाकून वाट मोकळी करावी लागते. खडक असेल, तर तो फोडावा लागतो. आवश्यक तिथं वळण घ्यावं लागतं. ज्या रानाला पाणी द्यायचं, ते शक्यतो समपातळीत राहील, अशा पद्धतीनं त्याची बांध-बंदिस्ती करावी लागते. नांगराचं तास घालतानाही फाळानं निघाणारी माती चढाच्या बाजूला न जाता उताराच्या बाजूला पडेल, याची काळजी घ्यावी लागते. वाफे तयार करताना त्या वाफ्यातील सर्व पिकाला समान रीतीनं पाणी मिळेल, हे पहावं लागतं. 'वाकुरी' तयार करताना, त्यांचे 'भुंडे' तयार करताना पाणी समपातळीत राहण्याच्या दृष्टीनं काळजी घ्यावी लागते. एका वाफ्यातून दुसऱ्या वाफ्याला, एका वाकुऱ्यातून दुसऱ्या वाकुऱ्याला, एका खांडातून (वाकुऱ्यांच्या समूहातून) दुसऱ्या खांडाला पाणी नेण्याची योग्य व्यवस्था करावी लागते. झाडांसाठी, रोपांसाठी आळी करावी लागतात. पावसाचं पाणी देखील शेतात समपातळीत

रहावं, हे पहावं लागतं. नाही तर एका ठिकाणी पाणी साठून तेथील पीक अती पाण्यानं कुजण्याचा-पिवळं पडण्याचा धोका संभवतो, तर दुसरीकडं सगळं पाणी पृष्ठभागावरून वाहून गेल्यामुळं जमीन लगेच कोरडी पडून तेथील पाणी सुकण्याचं संकट निर्माण होतं. वरवर साधी-सोपी वाटणारी ही गोष्ट बारकाईनं तपासून पाहिली, की शेतकऱ्याला किती अवधान ठेवावं लागतं, हे समजतं. हे अवधान न ठेवणारा शेतकरी पाटाचं पाणी पिकाला देऊ लागला, तर जमीन विषम पातळीत असल्यामुळं पाणी नको तिथं फुटतं, शेतकऱ्यानं आयत्या वेळी माती ओढण्याचा प्रयत्न केला, तर त्याला पाणी आवरत नाही आणि मग ते सगळ्या रानाची दैना-दैना उडवून लावतं. पिकाला कुठं पाणी मिळालं, तर कुठं नाही, अशी अवस्था होते. म्हणून तर तुकारामांनी बळ-शक्ती, बुद्धी-युक्ती असे जवळपास एकाच अर्थाचे शब्द दोनदा वापरून, तसंच शक्ती आणि बुद्धी या दोहोंची आवश्यकता नोंदवून शेतकऱ्याची जबाबदारी स्पष्ट केली आहे. एकदा पिकापर्यंत पाणी नीट पोचलं, की मग शेतात जे बी पेरलेलं असेल, त्याला अनुसरून पीक येतं. शेतकऱ्याचे प्रयत्न सफल होतात.

५६ बीज पेरे सेतीं । मग गाडेवरी वाहाती ।। १ ।।
वाया गेले ऐसे दिसे । लाभ त्याचे अंगीं वसे ।। २ ।।

पाल्याची जतन । तरि प्रांतीं येती कण ।। ३ ।।

तुका म्हणे आळा । उदक देता लाभे फळा ।। ४ ।। (अ.क्र.२०८६)

एका दृष्टीनं हा अभंग हे देखील शेतकऱ्याच्या जीवनावरचं एक सुरेख सूत्रच आहे. शेतकरी प्रारंभी शेतात बी पेरतात, नंतर अनेक प्रकारे कष्ट करतात, काळजी घेतात आणि अखेरीस गाडीतून धान्याची पोती घरी आणतात. खरं तर जेव्हा बी पेरलं जातं, तेव्हा ते मातीत गाडलं जातं. ते अदृश्य होतं. नाहीसं झाल्यासारखं वाटतं. त्याचं अस्तित्व हरवल्यासारखं होतं. जणू काही पेरलेलं बी वाया गेलं असं वाटतं. प्रत्यक्षात मात्र ते बी जरी मातीत गाडलं गेल्यासारखं वाटलं, त्याचं तोंड मातीनं झाकून टाकलेलं असलं, त्याला मातीच्या आड दडपून टाकण्यात आलेलं असलं, तरी ते तिथं एक क्षणभरही गप्प बसत नाही. त्याच्या अंतर्यामीचं चैतन्य त्याला दडपून टाकणाऱ्या मातीला आतून धडका देऊ लागतं. ते तिला आपल्या अस्तित्वाची, आपल्या उगवण्याच्या क्षमतेची जाणीव करून देऊ लागतं. अखेरीस ते तिला भेगा पाडून प्रकाशात डोकावतं, मोकळ्या आकाशात झेपावतं आणि धान्यामधे रूपांतरित होतं. प्रथमदर्शनी जे वाया गेल्यासारखं वाटत होतं, त्याच्या आत सुप्त स्वरूपात इतका प्रचंड लाभ लपलेला होता, हे नंतर ध्यानात येतं.

अर्थात, बीजाच्या उदरात लपलेला हा लाभ आपोआप शेतकऱ्याच्या पदरात पडत नाही, हे मात्र पक्कं ध्यानात ठेवलं पाहिजे. जमिनीला धडका देऊन एक नाजुकसा अंकुर बाहेर पडतो. त्याला कोवळी, लुसलुशीत पानं फुटतात. पुढं त्याचं मोठं रोप वा झाड बनतं. त्याच्या अंगावर कोवळ्या, देखण्या पानांची लेणी चढतात. पण या सर्व काळात त्या पानांची काळजी घ्यावी लागते. त्यांना जपावं लागतं. किडीपासून, टोळधाडीपासून, वाऱ्या-वादळापासून, कडक उन्हापासून त्यांना वाचवावं लागतं. अशा रीतीनं काळजीपूर्वक त्यांचं जतन केलं, तरच त्याचं धान्यकणांमधे रूपांतर होऊ शकतं. धान्यकणांचा प्रत्यय घेता येतो, उपभोग घेता येतो. या मधल्या काळात त्या रोपाला नीट आळं करून पाणी द्यावं लागतं. तरच अखेरीस फळाचा लाभ होऊ शकतो. आळं केलं नाही, तर पाटानं दिलेलं पाणी अथवा पावसाचं पाणी जमिनीच्या पृष्ठभागावरून वाहून जातं. ते जमिनीत जिरत-मुरत नाही. त्याची ओल रोपाच्या मुळांपर्यंत जात नाही. स्वाभाविकच, अशा रोपापासून फळं मिळण्याची आशा दुरावते. थोडक्यात म्हणजे शेतात बी पेरल्यानंतर पुढं गाड्या भरून धान्य मिळू शकतं, पण मधल्या काळात त्याला खूप जपावं लागतं.

प्रत्येक काम वेळेवर केलं पाहिजे, या बाबतीत तुकाराम फार आग्रही होते. कोणत्या वेळी कोणतं काम करावं आणि ते केव्हा थांबवावं, याचं भान प्रत्येकानं ठेवलं पाहिजे, असा त्यांचा उपदेश होता. ते म्हणतात,

५७ शिजल्यावरी जाळ । वाया जायाचे ते मूळ ।। १ ।।
ऐसा वारावा तो श्रम । अतिशयी नाही काम ।। २ ।।
सांभाळावे वर्म । उचिताच्या काळे धर्म ।। ३ ।।
तुका म्हणे कळे । ऐसे कारणाचे वेळे ।। ४ ।। (अ.क्र.३२२१)

पदार्थ शिजल्यानंतर जाळ चालू ठेवणं, ही गोष्ट केलेलं सर्व काही वाया घालवण्याला कारणीभूत होते. अशा प्रकारचे वाया जाणारे श्रम टाळावेत. केलेलं काम निष्फळ बनविणारा अतिरेक काही कामाचा नाही. हे यशस्वी जीवनाचं रहस्य सांभाळावं. योग्य वेळी योग्य गोष्ट करणं, हा खरा धर्म होय, खरं कर्तव्य होय. काम करण्याच्या वेळी हे नीट कळतं. अर्थात, ज्यांना ते कळतं, त्यांचंच जीवन सफल होतं.

५८ उचिताचा काळ । साधावया युक्तिबळ ।
आपले सकळ । ते प्रसंगीं पाहिजे ।। १ ।।
नेम नाही लाभ हानि । अवचित घडती दोनी ।
विचारूनि मनीं । पाहिजे ते प्रयोजावे ।। २ ।।
जाळ जाळा काळे । करपो नेदावे आगळे ।
जेविता वेगळे । ज्याचे त्याचे तेथे शोभे ।। ३ ।।
पाळी नांगर पाभारी । तन निवडूनि सोंकरी ।
तुका म्हणे घरीं । सेज जमा सेवटी ।। ४ ।। (अ.क्र.३६८०)

काळ अथवा वेळ हे सृष्टीमधील एक मूलभूत आणि अत्यंत महत्त्वाचं परिमाण आहे. तसं पाहिलं, तर काळ हा काही ज्ञानेंद्रियांना प्रत्यक्षरीत्या जाणता येईल असा पदार्थ नव्हे. आपण डोळ्यांनी त्याला पाहू शकत नाही; कानांनी ऐकू शकत नाही; त्वचेला त्याचा स्पर्श जाणवत नाही; जिभेला त्याची चव कळत नाही आणि नाकानं त्याचा गंधही अनुभवता येत नाही. अशा रीतीनं ज्ञानेंद्रियांच्या

कक्षेत येत नसल्यामुळं जणू काही त्याला अस्तित्वच नाही, असं वाटण्यासारखं त्याचं स्वरूप आहे. तरी देखील अवघ्या सृष्टीतील अणुरेणूंवर त्याची सत्ता चालत असल्याचं दिसतं. प्राण्यांच्या जीवनावर तर त्याचा विलक्षण प्रभाव असतो. जन्मापासून मृत्यूपर्यंत प्राण्यांना जे काही अस्तित्व लाभलेलं असतं, त्या अस्तित्वामधे क्षणाक्षणाला परिवर्तन होत असल्याचं आढळतं. तात्पर्य, प्रत्यक्षरीत्या ज्याच्या अस्तित्वाविषयीच संशय निर्माण होतो, तो काळ कमालीचा सामर्थ्यशाली आहे, हे जीवनातील उलथापालथी पाहता अप्रत्यक्षरीत्या आपल्या ध्यानात येतं.

सृष्टीमधील सर्वच पदार्थ आणि त्यातही खास करून सर्व प्राणी हे काळाच्या माध्यमातून आपल्या अस्तित्वाचा वा जीवनाचा प्रवास करीत असतात. यांपैकी प्राण्यांच्या प्रवासाचं एक मोठं वैशिष्ट्य आहे. ज्या प्राण्याला योग्य काळी योग्य कृती करण्याचं भान असतं, तो प्राणी जीवनामधे कमालीचा यशस्वी होतो. बाह्य सृष्टीवर अथवा आपल्याशी स्पर्धा करणाऱ्या इतर प्राण्यांवर मात करण्यात तर तो सफल होतोच, पण अशा बाह्य घटकांशी संबंध नसलेल्या स्वरूपाची, स्वत:च्या आंतरिक विकासाची प्रक्रिया घडत असतानाही तो सफलतेचं अत्युच्च शिखर गाठू शकतो. याचा अर्थ वेळेचं अचूक भान असणं आणि योग्य वेळी योग्य कृती करणं, हा प्राण्यांच्या जीवनातील यशाला कारणीभूत होणारा एक अत्यंत महत्त्वाचा घटक आहे.

काळ आणि वेळ यांच्या संबंधातील हा विचार संत तुकारामांनी वरील अभंगात मार्मिक रीतीनं मांडला असून त्यासाठी त्यांनी दिलेला शेतीच्या क्षेत्रातील दाखला म्हणजे एक श्रेष्ठ दर्जाचं 'कृषिसूत्र'च आहे, असं म्हणता येतं. प्राचीन भारतात बरंचसं लेखन सूत्रशैलीत होत असे. अल्पाक्षर, असंदिग्ध आणि सारयुक्त असणं, हे सूत्राचं खास लक्षण असतं. तुकारामांनी प्रस्तुत अभंगातील शेवटच्या चरणामधे शेतात कराव्या लागणाऱ्या प्राथमिक मशागतीपासून ते मळणी करून घरात धान्याची रास आणेपर्यंत ज्या ज्या क्रिया कराव्या लागतात, त्यांपैकी प्रमुख अशा बहुतेक क्रियांची सूत्रशैलीमधे नोंद केली असून त्या सर्व क्रिया योग्य वेळी योग्य क्रमानं केल्या, तरच घरात धान्याची रास येऊ शकते, हे स्पष्ट केलं आहे.

योग्य वेळ साधण्यासाठी आपलं सर्व युक्तिबळ आपण वापरलं पाहिजे, असं तुकाराम म्हणतात. युक्तिबळ म्हणजे युक्तीचं बळ असंही म्हणता येईल किंवा युक्ती आणि बळ असंही म्हणता येईल. ते कसंही असो; विशिष्ट कार्य करण्याच्या बाबतीत योग्य वेळ साधण्यासाठी आपण आपलं सर्वस्व पणाला लावलं पाहिजे, असं तुकारामांच्या या वचनाचं तात्पर्य आहे. जीवनाच्या प्रवासात, काळाच्या ओघात केव्हा काय घडेल, ते सांगता येत नाही. काळाच्या उदरात काय काय

लपलेलं आहे, ते आधी समजू शकत नाही. अकस्मात एखादी लाभाची गोष्टही घडू शकते आणि एखादं संकट कोसळल्यामुळं हानीही होऊ शकते. हे सगळं ध्यानात घेऊन माणसानं आपल्या आयुष्याच्या प्रत्येक पावलावर सावध रहावं. ज्या वेळी जी गोष्ट करणं आवश्यक असतं, त्या वेळी ती गोष्ट न चुकता करावी. आळस करू नये. हलगर्जीपणा करू नये. विलंब लावू नये. हे स्पष्ट करण्यासाठी त्यांनी स्वैंपाकाचं उदाहरण दिलं आहे. एखादा पदार्थ शिजत घातल्यानंतर तो शिजण्यासाठी त्याला योग्य वेळी आवश्यक ती उष्णता दिली पाहिजे. ज्या वेळी चुलीमधे जाळ देणं आवश्यक आहे, त्या वेळी तो दिला पाहिजे. त्याबरोबरच पदार्थ शिजल्यानंतर योग्य वेळी जाळ थांबविलाही पाहिजे. तसा तो थांबविला नाही, तर शिजत घातलेला पदार्थ करपून जाऊ शकतो. जाळ देण्याच्या वेळी जाळ दिला आणि जाळ थांबविण्याच्या वेळी तो थांबविला, तरच शिजविलेल्या पदार्थाचा खरा आस्वाद घेता येतो. उत्तम भोजनाचा आनंद प्राप्त करता येतो.

वेळेचं औचित्य अशा पद्धतीनं स्पष्ट करता करता तुकारामांनी शेतीचं एक उदाहरण दिलं आहे. शेतकरी आधी आपल्या शेताची मशागत करतो. काही वेळा तो शेत नांगरण्याऐवजी नुसती कुळवाची पाळी देतो. काही वेळा तो जमिनीची नांगरट करतो. जमिनीचा पोत, आधी घेतलेलं पीक,

पाऊसकाळ, शेतामधे वाढणारं तण इ. गोष्टींचा विचार करून तो या बाबतीतील निर्णय घेतो. कुळवण, नांगरट यांसारखी मशागत करून सज्ज झाल्यावर तो पावसाची वाट पाहतो. मग पावसाळ्यात योग्य वेळ साधून पेरणी करतो. पुढं पीक जसं वाढू लागतं, तसं त्यामधे तणही वाढू लागतं. मग योग्य वेळी तो तण काढण्याचं काम करतो. पुढं पीक जोमानं वाढून त्याच्या कणसांमधे दाणे भरतात, तेव्हा तो पाखरं वगैरेंपासून पिकाची राखण करतो. क्रमानं हे सगळं करीत गेल्यानंतर अखेरीस मळणी करून घरामधे धान्याची रास आणतो. ही रास प्राप्त करणं हे त्याचं ध्येय असतं. ते त्यानं पाहिलेलं हळुवार स्वप्न असतं. पण ते स्वप्न साकार होण्यासाठी उन्हाळ्यात केलेल्या मशागतीपासून क्रमशः शेतीची सर्व कामं वेळेवर करणं आवश्यक असतं. भारताचा सर्वश्रेष्ठ व्याकरणकार पाणिनी आपल्या एकेका सूत्रामधे हजारो शब्दांचे नियम सांगून टाकतो. जणू काही त्याच पद्धतीनं संत तुकारामांनी आपल्या अभंगाच्या या एका चरणामधे, एका सूत्रामधे शेतकऱ्याला त्याच्या वर्षभराच्या कालखंडात कराव्या लागणाऱ्या सर्व कामांची संक्षेपानं नोंद केली आहे.

प्रयत्न

जीवनात यशस्वी होण्यासाठी प्रयत्न करणं आवश्यक असतं, यावर तुकारामांनी अतिशय भर दिला होता. एका विख्यात अभंगात ते म्हणतात,

५९ साधूनी बचनाग खाती तोळा गोळा । आणिकाते डोळां न पाहवे ।। १ ।।
साधूनी भुजंग धरितील हातीं । आणिके कापती देखोनिया ।। २ ।।
असाध्य ते साध्य करिता सायास । कारण अभ्यास तुका म्हणे ।। ३ ।। (अ.क्र.२९८)

सरावामुळं अगदी अशक्य वाटणाऱ्या गोष्टी देखील माणसाच्या आवाक्यात येतात. जालीम विष प्याल्यास माणसाला प्राण गमवावे लागतात. पण विषाचा थोडाथोडा अंश पिण्याचा सराव करत जाणारे लोक क्रमाक्रमानं तो अंश वाढवत नेऊन तोळा-तोळा विष देखील पचवू लागतात.

सराव न केलेल्या इतरांना त्यांचं विष पिण्याचं दृश्य डोळ्यांनी बघवतही नाही. विषारी सापाचा दंश माणसाच्या मृत्यूला कारणीभूत होतो, परंतु काही लोक सरावानं सापांना आपल्या हातात पकडतात. त्यांच्यासारखा सराव न केलेले इतर लोक ते दृश्य पाहूनच थरथर कापू लागतात. माणसाच्या जीवनात इतर क्षेत्रांत नेमकं असंच घडत असतं. एखादी गोष्ट असाध्य आहे, ती प्राप्त करणं कदापि शक्य होणार नाही, असं तिच्याविषयी वाटत असतं. परंतु एखादा प्रयत्नवादी मनुष्य खटपट करतो, धडपडतो, यातायात करतो आणि प्रारंभी असाध्य वाटणारी ती गोष्टही त्याच्या दृष्टीनं साध्य होते. हे घडू शकतं, ते अभ्यासामुळं, सरावामुळं, कठोर परिश्रमामुळं, प्रयत्नामुळं.

तुकाराम प्रयत्नवादाचे फार मोठे पुरस्कर्ते होते. त्यांनी आपल्या अनेक अभंगांतून दैनंदिन जीवनातील उदाहरणं देऊन प्रयत्नाचं महत्त्व आपल्या मनावर बिंबवलं आहे. एका अभंगात ते म्हणतात,

६० ओले मूळ भेदी खडकाचे अंग । आभ्यासासी सांग कार्यसिद्धि ।। १ ।।
नव्हे ऐसे काही नाही अवघड । नाही कईवाड तोंच वरि ।। २ ।।
दोरें चिरा कापे पडिला कांचणी । अभ्यासें सेवनीं विष पडे ।। ३ ।।

तुका म्हणे कैचा बैसण्यासी ठाव । जठरीं बाळा वाव एकाएकी ? ।। ४ ।।
(अ.क्र.१४००)

ओलं मूळ खडकाचं अगं भेदू शकतं. अभ्यासामुळं, म्हणजेच सततच्या सरावामुळं माणसाला सर्व अंगांनी परिपूर्ण अशी कार्यसिद्धी प्राप्त होते. होऊ शकत नाही, इतकं अवघड जगात काही नाही. जोपर्यंत आपण एखादं कार्य करण्याचा निश्चय करीत नाही, तोपर्यंतच ते अवघड वाटतं. दोरा जर एखाद्या दगडावर विशिष्ट पद्धतीनं घासला, तर त्या घर्षणानं त्या दगडाला कच पडतो आणि तो दगडही कापला जातो. अभ्यासामुळं विषही पचनी पडू शकतं. गर्भस्थ लहान मूल आईच्या उदरात स्वत:साठी प्रयत्नपूर्वक जागा निर्माण करतं. या सर्व उदाहरणांतून तुकारामांनी प्रयत्नाचं व अभ्यासाचं महत्त्व जोरदारपणे मांडलं आहे.

आणखी एका अभंगात त्यांनी प्रयत्नाचा गौरव करताना म्हटलं आहे,

६१ दधिमाझी लोणी जाणती सकळ । ते काढी निराळे जाणे मथन ।। १ ।।
अग्नि काष्ठामाजी ऐसे जाणे जन । मथिलियाविण कैसा जाळी ?।। २ ।।

तुका म्हणे मुख मळीण दर्पणीं । उजळिल्यावाचूनि कैसे भासे ?।। ३ ।।

(अ.क्र.२८०७)

दह्यामधे लोणी असतं, हे सर्वजण जाणतात. परंतु, ज्याला दही घुसळण्याचं ज्ञान असतं, तोच दह्यातून लोणी वेगळं काढून घेतो. लाकडामधे अग्नी असतो, हे लोकांना ठाऊक असतं. पण, दोन लाकडं एकमेकांवर घासली नाहीत, तर तो अग्नी निर्माण कसा होणार आणि ज्वलनाचं कार्य कसं करणार ? आरसा जर मळलेला असला, तर तो पुसला पाहिजे, स्वच्छ केला पाहिजे, तसं न करता त्याच्यामधे आपला चेहरा जसाच्या तसा कसा दिसू शकेल ? ही सगळी उदाहरणं तुकाराम आपल्याला प्रयत्नांची प्रेरणा देण्यासाठी देत आहेत. फळं मिळू शकतात, ती कित्येकदा आपल्या आसपासच असतात, आपल्या आवाक्यात असतात, परंतु ती मिळवण्यासाठी आवश्यक ती धडपड मात्र जरूर केली पाहिजे, हे त्यांना सांगायचं आहे.

प्रयत्नाच्या बाबतीत काही महत्त्वाचे पैलू तुकारामांनी एका अभंगात नोंदविले आहेत. ते म्हणतात,

६२ उभा ऐल थडी । तेणें घालू नये उडी ।। १ ।।
पुढे गेल्याचे उपाय । करावे ते केले काय ।। २ ।।

दिसते आहारी । नये जाऊ ऐशावरी ।। ३ ।।
अळसाची धाडी । तुका म्हणे बहु नाडी ।। ४ ।। (अ.क्र.३२२२)

नदी तरून पलीकडं जायचं असेल, तर माणसाकडं हिंमत असावी लागते. जीवनातील विविध प्रसंगांनाही हे लागू पडतं. पलीकडं तर जायचं आहे, पण धाडस नाही म्हणून जो मनुष्य अलीकडच्या काठावरच उभा असतो, त्यानं पाण्यात उडी मारू नये. कारण, त्यासाठी त्याचं मन तयार नसतं. पाण्यात उडी मारायचीच नाही, असा याचा अर्थ नाही. योग्य ती तयारी करून उडी जरूर मारायची. आपल्या अगोदर पाण्यात उडी मारून जे यशस्वी रीतीनं पैलतीराला पोचले आहेत, त्यांनी काय काय प्रयत्न केले, ते समजून घ्यावं आणि त्याच्या आधारे आपणही तसे प्रयत्न करून पैलतीराला पोचावं. अशी तयारी करायची नाही आणि पैलतीर आपल्या आवाक्यात आहे अशी समजूत करून घेऊन पाण्यात उडी मारायची, हा योग्य मार्ग नव्हे. परंतु त्याबरोबरच निष्क्रिय न होण्याचा सावधपणाही बाळगायचा. आळसात पडून रहायचं नाही. आळसानं आपल्यावर धाड घातली, तर तो आपली मोठी हानी करतो. तात्पर्य, जीवनाचा प्रवास करताना सर्व प्रकारे काळजी घेऊन आणि जागरूक राहून वाटचाल करावी.

प्रयत्नाच्या बाबतीत आणखी एका अभंगात ते म्हणतात,

६३ निवडावे खडे । तरी दळण वोजे घडे ।। १ ।।
नाही तरि नासोनि जाय । कारण आळस उरे हाय ।। २ ।।
निवडावे तन । सेतीं करावे राखण ।। ३ ।।
तुका म्हणे नीत । न विचारिता नव्हे हित ।। ४ ।। (अ.क्र.२१३७)

शेतातून आणलेलं धान्य दळण्यासाठी जसंच्या तसं जात्याकडं नेलं जात नाही. मळणी करताना धान्यामधे मातीचे खडे मिसळलेले असतात. स्वाभाविकच, असं धान्य दळण्यापूर्वी निवडावं लागतं. त्यातील खडे वेचून बाजूला काढावे लागतात. तरच ते दळण चांगलं होतं. नाही तर धान्याबरोबर खड्यांचंही पीठ होतं आणि मग त्या मातीची खस भाकरी, चपाती, पोळी वगैरेंना लागते. त्यांची चव बिघडते. स्वयंपाक नासून गेल्यासारखं होतं. खडे निवडण्याच्या बाबतीत आळस केला, तर हाय हाय करण्याची वेळ येते. धान्य निर्माण होण्याच्या आधी शेतामधे पीक असतानाही आळस झटकून अशीच काळजी घ्यावी लागते. तण वेचून काढावं लागतं. कधी खुरप्यानं भांगलण करून, कधी

कोळप्यानं कोळपण करून, तर कधी हातानं उपटून तण नाहीसं करावं लागतं. पिकाचं रक्षण करावं लागतं. व्यापक जीवनातही हीच रीत असते. जे चांगलं आहे, ते पुरेपूर वाढावं, पक्व व्हावं, असं वाटत असेल, तर त्याच्या वाटेत अडथळा निर्माण करणारं, त्याला आडवं येणारं जे वाईट असेल, ते उपटून फेकावं लागतं. त्याचं निर्मूलन करावं लागतं. सज्जनांचं रक्षण करायचं असेल, तर दुष्टांचं निर्दालन करावं लागतं. हीच वागण्याची योग्य नीती होय. ही नीती समजून न घेता, तिचा विचार न करता कोणी वागू लागला, तर ते त्याच्या दृष्टीनं हितकारक नव्हे. व्यक्तीच्या, कुटुंबाच्या आणि समाजाच्या निकोप वाढीसाठी समाजातील अनिष्ट प्रवृत्ती उखडून टाकल्या, तरच तो समाज खऱ्या अर्थानं उमलू-फुलू शकतो, हे तणाच्या दाखल्यावरून चांगलं स्पष्ट होतं.

आघात

प्रत्येक माणसाच्या आयुष्यात केव्हा ना केव्हा कोणत्या ना कोणत्या प्रकारची संकटं येतातच. जो मनुष्य आतून कणखर असतो, मनानं खंबीर असतो, संकटाचे आघात पचवण्याची ज्याची ताकद असते, तो मनुष्य जगाच्या मानसन्मानाला पात्र होतो. परंतु ज्याचं व्यक्तिमत्त्व कसदार नसतं, कचखाऊ असतं, तो आघात पचवू शकत नाही. तुकारामांनी एका अभंगात या सत्याचं दर्शन अचूकपणे घडवलं आहे. ते म्हणतात,

६४ हिरा ठेविता ऐरणीं । वांचे मारिता जो घणी ।। १ ।।
तोचि मोल पावे खरा । करणीचा होय चुरा ।। २ ।।
मोहरा होय तोचि अंगें । सूत न जळे ज्याचे संगें ।। ३ ।।
तुका म्हणे तोचि संत । सोसी जगाचे आघात ।। ४ ।। (अ.क्र.५०)

नैसर्गिक स्थितीत सापडलेला हिरा पैलू पाडल्याशिवाय खऱ्या अर्थानं सुंदर आणि आकर्षक होत नाही. परंतु पैलू पाडायचे, तर त्याला ऐरणीवर ठेवून, घणाचे आघात करून त्याचं मूळचं रूप खुलवावं लागतं. जो अस्सल हिरा असतो, तो हे घणाचे आघात झाले तरी फुटत नाही. त्याचा नको असलेला भाग तेवढा अलग होतो आणि बाकीचा भाग शाबूत राहतो. जो हिरा असा असेल, त्यालाच बाजारात किंमत मिळते. याउलट, हिऱ्यासारखा दिसणारा पण हिऱ्याचा अस्सलपणा नसलेला पदार्थ घणाचा तडाखा सोसू शकत नाही, त्याचा चुरा होतो. मोहरा नावाचं एक रत्न असल्याचं मानलं जातं. जे अस्सल रत्न असतं, त्याच्या जवळ ठेवलेलं सूत आगीनं जळत नाही, असं म्हणतात. या वचनाच्या वाच्यार्थापेक्षा त्याचा व्यंग्यार्थ महत्त्वाचा आहे. हिऱ्याचं उदाहरण असो वा मोहरा या रत्नाचं असो, ते माणसाच्या व्यक्तिमत्त्वालाही लागू पडतं. स्वार्थी, विकारग्रस्त, दुर्जन मनुष्य असहिष्णू असतो; परंतु, जे खरे संत असतात, महामानव असतात, ते जगाचे आघात सोसूनही अविचल राहतात.

आपलं मनुष्यत्व उन्नत करण्यासाठी आघात पचवणं महत्त्वाचं असतं, हे तुकारामांनी आणखी एका अभंगात अनेक उदाहरणं देऊन स्पष्ट केलं आहे. ते म्हणतात,

६५ तापल्यावाचून नव्हे अळंकार । पिटूनिया सार उरले ते ॥ १ ॥
मन कदाकाळी नव्हे शुद्ध जाति । नासें शत्रु होती मित्र ते चि ॥ २ ॥
कळिवर बरे भोगू द्यावे भोगा । फांसिले ते रोगा हाती सुटे ॥ ३ ॥
तुका म्हणे मन करावे पाठेळ । साहावे चि जाळ सिजेवरि ॥ ४ ॥ (अ.क्र.२४००)

जगभरच्या लोकांना सोन्याच्या दागिन्यांचं आकर्षण असतं, हे प्रसिद्धच आहे. सोनं हा धातू खरोखरच देखणा असून, तो माणसाचं मूळचं सौंदर्य खुलवतो. पण सोन्यापासून दागिना बनविण्याची प्रक्रिया सोन्याच्या दृष्टीनं मात्र तशी सुखाची नसते. त्याला तापवल्याशिवाय, उष्णतेनं भाजून काढल्याशिवाय त्याचा अलंकार घडत नाही. त्याला नुसतं तापवलंच जात नाही, तर सोनार आपल्या हत्यारानं त्याला वेगवेगळ्या अंगानं ठोकतही राहतो. या प्रक्रियेमुळं सोन्यामधे काही हिणकस भाग मिसळलेला असला, तर तो बाजूला होतो आणि अस्सल, सारभूत सोनं उरतं. त्याचा दागिना बनतो. माणसाचंही असंच आहे, असं तुकारामांना सुचवायचं आहे. आघात सोसले नाहीत, सोसण्याची ही प्रक्रिया नष्ट केली, आघात झाल्याबरोबर तीव्र द्वेषाची भावना

निर्माण झाली, तर जे मित्र असतात तेच शत्रू होतात. शरीराच्या वाट्याला जे भोग आलेले असतात, ते त्याला भोगू द्यावेत, त्यांना धैर्यानं सामोरं जावं. शरीरात काही गंभीर रोग झाला असला, तर फासण्या टाकल्यानंतरच म्हणजेच एक प्रकारची शस्त्रक्रिया केल्यानंतरच शरीराची त्या रोगातून सुटका होते. त्या फासण्या सोसायलाच हव्यात. जीवनाच्या प्रवासात माणसानं हे सगळं शिकून घेतलं पाहिजे. संकटं, दुःखं, प्रतिकूल परिस्थिती, शत्रुत्व अशा अनेक गोष्टी आपल्या वाट्याला येतात. पण या बाबतीत आपण खंबीर होऊन त्या सगळ्या गोष्टी झेलाव्यात. पाठेळ म्हणजे ओझं वाहणारं जनावर जसं खूप काही सोसतं, तसं आपल्या मनाला पाठेळ बनवावं. जोपर्यंत पदार्थ शिजत नाही, तोपर्यंत त्यानं जाळ सोसलाच पाहिजे. तसंच जीवनात जोपर्यंत परिपक्वता लाभत नाही, तोपर्यंत आघात सोसायलाच हवेत आणि एकदा परिपक्वता लाभली, की त्यानंतर आघात पचवण्याचं सामर्थ्य प्राप्त झालेलंच असतं.

अनेक प्रकारचे आघात पचविल्यानंतर माणसाचं व्यक्तिमत्त्व परिपक्व बनतं, हा आशय मांडताना जनावराला माणसाळविण्याच्या प्रक्रियेचा दाखला तुकारामांनी एका अभंगात फार सुरेख रीतीनं दिला आहे. एका अभंगात ते म्हणतात,

६६ पाठेळ करिता न साहावे वारा । साहेलिया ढोरा गोणी चाले ।। १ ।।
आपणा आपण हे चि कसवटी । हर्षामर्ष पोटी विरो द्यावे ।। २ ।।
नवनीत तोंवरी कडकडी लोणी । निश्चळ होऊनी राहे मग ।। ३ ।।
तुका म्हणे जरी जग टाकी घाया । त्याच्या पडे पायां जन मग ।। ४ ।।
(अ.क्र.२४०१)

एखादं ओझ्याचं जनावर जोपर्यंत नीट माणसाळलेलं नसतं, अगदी तरुण आणि अप्रशिक्षित असतं, तोपर्यंत त्याच्या ठिकाणी एक अनिर्बंध असा बेफामपणा असतो. त्याच्या पाठीवर ओझं ठेवण्याची गोष्ट दूरच, वाऱ्याचा स्पर्श झाला तरी ते थयथयाट करू लागतं. वाराही सहन न होण्याइतका त्याचा स्वभाव त्यावेळी उद्दाम असतो. पण तेच जनावर एकदा का नीट माणसाळलं, की मग मात्र त्याच्या पाठीवर मालानं भरलेल्या गोण्या टाकल्या, तरी ते यत्किंचितही प्रतिकार न करता, कसलीही खळखळ न करता निमूटपणे त्या गोण्या वाहून नेतं. जणू काही दोन ध्रुवांमधे असावं, इतकं अंतर त्याच्या वागण्यात निर्माण होतं. एखाद्या खोंडाला जेव्हा पहिल्यांदा बैलगाडी, कुळव, नांगर वगैरे

औताला जुंपलं जातं, तेव्हा तो प्रसंग एका परीनं शेतकऱ्याची परीक्षा घेणाराच असतो. तो खोंड आपल्या ताकदीच्या जोरावर आपल्या जोडीच्या बैलालाही हवं तिकडं खेचून बैलगाडी वा औत उधळून टाकतो. एखादा अपघात घडवितो. पण हळूहळू तो रुळतो आणि पुढं खांद्याला घट्टे पडल्यानंतर मानेवर कितीही जड जू ठेवलं, तरी कुठलाही गोंधळ न घालता शांतपणे शेतकऱ्याला सहकार्य करतो. हा शेतकऱ्याच्या जीवनात येणारा नेहमीचा अनुभव आहे.

जीवनाचा प्रवास करणाऱ्या प्रत्येक माणसानं या घटनेवरून बोध घ्यावा, असं तुकारामांना वाटतं. तरुण वयात मनामधे एक प्रकारचं उतावळेपण असतं. कोणालाही न जुमानण्याची, कोणाचंही काही न ऐकण्याची, स्वच्छंदी आणि प्रसंगी उद्धट अशी मनोवृत्ती माणसाच्या ठिकाणी असते. ज्याला आपलं जीवन यशस्वी व्हावं असं वाटतं, त्यानं आपल्या अवखळपणाला आवर घातला पाहिजे. स्वतःच स्वतःला काही कसोटी लावली पाहिजे. काही नियमांत बांधून घेतलं पाहिजे. आपल्या ठिकाणी वादळाप्रमाणं घोंघावणारे हर्ष, क्रोध यांसारखे विकार आपल्या आतच विरू दिले पाहिजेत. त्यांना योग्य पद्धतीनं नियंत्रित केलं पाहिजे. थोडक्यात म्हणजे आपल्या भावभावना, इच्छा-आकांक्षा यांना योग्य वळण लावलं पाहिजे. त्यांच्यावर संयम ठेवला पाहिजे.

तरुणपणात विकारांच्या आहारी जाणारा मनुष्य आणि क्रमशः स्वतःवर विजय मिळवून परिपक्व झालेला मनुष्य यांच्यामधे असलेलं अंतर स्पष्ट करण्यासाठी तुकारामांनी लोण्याचं उदाहरण दिलं आहे. दैनंदिन जीवनातील अत्यंत सामान्य घटनेच्या सूक्ष्म निरीक्षणातून तुकाराम कवित्वाची कोवळी पालवी कशी निर्माण करीत असत, याचा हा उत्तम पुरावा होय. लोणी कढविण्यासाठी त्याला उष्णता दिली, की जोपर्यंत त्याचा 'लोणीपणा' संपत नाही, तोपर्यंत ते कडकडतं. या रूपानं ते जणू काही आपली उच्छृंखलता प्रकट करतं. पण एकदा का त्याचं तुपात रूपांतर झालं, की मग ते निश्चळ होऊन राहतं, जणू काही शांत, निर्विकार बनतं. त्याचा कच्चेपणा लोप पावतो.जो दगड टाकीचे घाव सोसूनही टिकून राहतो, त्याला देव मानून लोक त्याच्या पाया पडतात.

घाव सोसण्याचाच विषय तुकारामांनी आणखी एका अभंगात आग्रहानं मांडला आहे. ते म्हणतात,

६७ मस्तकीं सहावे ठाकियासी जाण । तेव्हा देवपण भोगावे गा ।। १ ।।
आपुलिये स्तुती निंदा अथवा मान । टाकावा थुंकोन पैलीकडे ।। २ ।।
सद्गुरुसेवनं ते चि अमृतपान । करुनी प्राशन बैसावे गा ।। ३ ।।

आपुल्या मस्तकीं पडोत डोंगर । सुखाचे माहेर टाकू नये ।। ४ ।।
तुका म्हणे आता सांगू तुला किती ? । जिण्याची फजीती करू नये ।। ५ ।।
(अ.क्र.४२१४)

एखादा सामान्य दगड असतो. त्यानं जर आपल्या मस्तकावर टाकीचे घाव सोसले, तर तो देव बनतो. दगड असूनही घाव सोसल्यामुळं त्याला देवपण भोगायला मिळतं. अर्थात, असे घाव सोसण्यासाठी मनामधे एक प्रकारचं धैर्य, स्थैर्य आणि संतुलन असावं लागतं. जीवनाच्या प्रवासात कुणी स्तुती करतं, कुणी निंदा करतं, कुणी मान देतं. परंतु माणसानं त्या सर्व अवस्थांतून जाताना मनाचं संतुलन टिकवावं. या प्रकारच्या गोष्टींमधे अडकून पडण्याची भावना बाजूला सारावी; ती थुंकूनच टाकावी आणि तिच्या पलीकडं जावं, असं म्हटलं तरी चालेल. अशा गोष्टींमधे अडकून पडण्यापेक्षा आपल्याला योग्य मार्गदर्शन करणाऱ्या सज्जन गुरूच्या सहवासात रहावं, त्याचा उपदेश हे अमृतच मानून त्याचं प्राशन करावं आणि त्याचा आनंद घेत स्वस्थ रहावं. आपल्या मस्तकावर संकटाचे डोंगर पडले, तरी त्यांची पर्वा करू नये. संतांच्या सहवासात जे सुख मिळतं, ते गमावू नये. हा सहवास म्हणजे जणू काही सुखाचं माहेर असतं आणि ते हरवून बसू नये. याउलट, घाव सोसायचे

नाहीत, स्तुती आणि निंदा यांच्यात अडकून पडायचं, संतांचा सहवास टाळायचा आणि मस्तकावर संकट आलं की खचून जायचं, हा प्रकार आपल्या जिंदगीची फजिती करणारा असतो. तुकाराम जणू काही आपल्या सर्वांना कळवळून सांगत आहेत, की अशी फजिती करून घेऊ नका.

फळांच्या पक्वतेच्या संदर्भात तुकारामांनी एकापेक्षा एक सरस असे किती तरी अभंग लिहिले आहेत. त्यांपैकी एका अभंगात ते म्हणतात,

६८ फळ देठींहून झडे । मग मागुते न जोडे ।। १ ।।
म्हणोनि तातडी खोटी । कारण उचिताचे पोटीं ।। २ ।।
पुढे चढे हात । त्याग मागिला उचित ।। ३ ।।
तुका म्हणे रणीं । नये पाहो परतोनि ।। ४ ।। (अ.क्र.१८४६)

फळ एकदा देठापासून तुटलं, की नंतर ते मूळ जागी जोडलं जात नाही. म्हणून ते कच्चं असताना तोडण्याची घाई करू नये. अशा प्रकारची घाई खोटी म्हणजे हानिकारक ठरते. औचित्य सांभाळलं, योग्य वेळी योग्य गोष्ट केली, तर ती सत्कारणी लागते. यशस्वी होते. जे फळाच्या

बाबतीत, तेच जीवनातील इतर घटनांच्याही बाबतीत घडतं. म्हणून पुढची गोष्ट पक्केपणानं हाती लागल्यानंतरच आधीची गोष्ट सोडणं योग्य ठरतं. याचा अर्थ त्या त्या कामाच्या बाबतीतही परिस्थिती पक्व होणं आवश्यक असतं. प्रत्येक गोष्टीचं फळ मिळण्यासाठी योग्य वेळ जावा लागतो. म्हणून घाईघाईनं कोणताही निर्णय घेऊ नये. सर्व बाजू समजावून घेतल्याशिवाय, मागचा पुढचा विचार केल्याशिवाय कोणतंही पाऊल उचलू नये. एकदा विचारपूर्वक पाऊल उचललं, की मग मात्र माघार घेऊ नये. एकदा रणांगणात उतरल्यानंतर फिरून मागं पाहू नये.

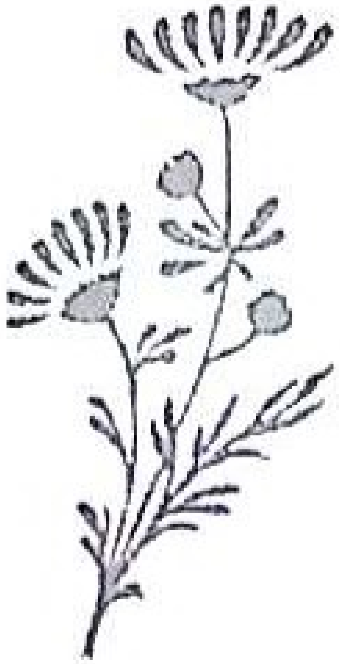

सत्य

तुकारामांनी आयुष्यभर आपल्या अभंगांतून सत्याचा गौरव केल्याचं आढळतं. ते म्हणतात,

६९ जाणावे ते सार । नाही तरी दगा फार ।। १ ।।
डोळे झांकिलिया रवि । नाही ऐसा होय जेवी ।। २ ।।
बहुथोड्या आड । निवारिता लाभें जाड ।। ३ ।।
तुका म्हणे खरे । नेले हातीचे अंधारें ।। ४ ।। (अ.क्र.२०८७)

जे सारभूत आहे, यथार्थ सत्य आहे, ते जाणावं. नाही तर माणसाची मोठी फसवणूक होते. असत्याच्या पाठीमागं धावणाराला मोठा फटका बसतो. सत्य कधी लपून रहात नसतं. ते सूर्याप्रमाणं स्वयंप्रकाशी असतं. सूर्य प्रकाशत असतानाही आपण डोळे मिटून घेतले, तर सूर्य जणू काही अस्तित्वात नाही, असा भास होऊ शकतो. सत्याच्या बाबतीतही अशीच स्थिती असते. आपण

सत्याकडं डोळेझाक केली, तरी सत्याचं अस्तित्व लोप पावत नाही. सत्याच्या आड येणारे जे काही थोडे बहुत अडथळे असतात ते दूर केले, की आपल्याला मोठा लाभ प्राप्त होतो. याउलट, आपण अज्ञानाच्या अंधारालाच चिकटून बसलो, तर सत्य आपल्याला दुरावतं. असं घडू नये, म्हणून आपण सावध रहावं.

असत्याचा प्रसार करणाऱ्या दुष्टांसारखं आपलं वर्तन नाही, हे तुकारामांनी आवर्जून सांगितलं आहे. ते म्हणतात,

७० नव्हे खळवादी मता च पुरता । सत्याची हे सत्ता उपदेश ।। १ ।।
साक्षत्वेसी मना आणावी उत्तरे । परिपाकीं खरे खोटे कळे ।। २ ।।
नव्हे एकदेशी शब्द हा उखता । ब्रह्मांडापुरता घेईल त्यासी ।। ३ ।।
तुका विनवणी करी जाणतिया । बहुमतें वाया श्रमो नये ।। ४ ।। (अ.क्र. १४६४)

एखादा मनुष्य आपली दुष्टपणाची मतं मांडत असतो. त्याचं सगळं बोलणं आपली या प्रकारची मतं मांडण्यापुरतंच मर्यादित असतं. मी या माणसासारखा नाही, माझा उपदेश हा सत्याची सत्ता.

प्रस्थापित करण्यासाठी आहे, असं स्पष्ट आत्मनिवेदन तुकारामांनी केलं आहे. सत्य-असत्य यांच्या बाबतीत साक्षच काढायची असेल, तर दुष्टाचं बोलणं आणि माझं बोलणं यांची तुलना करावी, म्हणजे अखेरीस खरं काय आणि खोटं काय ते कळू शकेल, असं ते म्हणतात. माझा शब्द, माझं बोलणं, माझा उपदेश एकांगी वा संकुचित नाही, जो कोणी त्याला समजून घेईल त्याच्या दृष्टीनं तो विश्वव्यापक आहे, असंही ते म्हणतात. आत्मविश्वासानं आणि निर्धारानं हे नोंदविल्यानंतर ते जाणत्या लोकांना एक विनवणी करतात. दुष्ट माणसं आपली जी खूप काही मतं मांडत असतात, त्यांच्या नादी लागून आपले श्रम वाया घालवू नयेत, ही त्यांची विनंती आहे. एकीकडून आत्मविश्वास आणि दुसरीकडून विनम्रता, हा त्यांच्या या अभंगाचा खास वेगळेपणा आहे.

माणसानं जीवनाच्या प्रवासात निर्भेळ सत्य मिळवावं, हे सांगताना ते म्हणतात,

७१ थोडे परी निरे । अविट ते घ्यावे खरे ।। १ ।।
घ्यावे जेणें नये तुटी । बीज वाढे बीजा पोटीं ।। २ ।।
चित्त ठेवी ग्वाही । आणिकांशी चाड नाही ।। ३ ।।
आपले ते हित फार । तुका म्हणे खरे सार ।। ४ ।। (अ.क्र.५७८)

माणसानं जे विशुद्ध आणि खरं असेल, ते घ्यावं. ते थोडं असलं, तरी त्याची गोडी अवीट असते. तेच हितकारक असतं. ज्यामुळं नुकसान होणार नाही, ते घ्यावं. ते थोडं असलं, तरी आपोआप वाढत जातं. एका बीजाच्या पोटी वाढता वाढता असंख्य बीजं निर्माण होतात. सत्यही असंच वाढत जातं. आपण जे स्वीकारतो, ते सत्य आहे अशी आपल्या मनानं ग्वाही देणं, हे खरं महत्त्वाचं असतं. इतर लोक काय म्हणतात, याची पर्वा करण्याची गरज नसते. सारभूत सत्य प्राप्त होणं, हे आपलं खरं हित असतं. आपण त्याच्यावरच लक्ष केंद्रित करावं.

सगळी माणसं माणूस म्हणून समान असली, तरी चारित्र्य, शील, कर्तृत्व इ. कारणांनी त्यांच्यामधे योग्य तो फरक करणं, हेच विवेकाचं लक्षण असतं. काही उदाहरणांच्या द्वारे हे स्पष्ट करताना तुकाराम म्हणतात,

७२ दह्याचिया अंगीं निघे ताक लोणी । एका मोलें दोन्ही मागो नये ।। १ ।।
आकाशाचे पोटीं चंद्र तारांगणे । दोहींशी समान पाहो नये ।। २ ।।
पृथ्वीचा पोटीं हिरा गारगोटी । दोहोंसी संसाटी करू नये ।। ३ ।।

तुका म्हणे तैसे संत आणि जन । दोहींसी समान भजू नये ।। ४ ।।

(अ.क्र.२४९२)

एकाच दह्यामधून ताक आणि लोणी निघतं. ते एकाच ठिकाणाहून निघालं आहे, एवढ्या कारणानं त्या दोन्ही पदार्थांना एकाच किमतीत मागू नये. आकाशामधे चंद्र आणि तारांगणं असतात. परंतु दोघांकडं समान दृष्टीनं पाहू नये. पृथ्वीच्या पोटी हिराही सापडतो आणि गारगोटीही सापडते, परंतु दोहोंना समान मानू नये. त्याच पद्धतीनं संत परोपकार, करुणा, शील इ. कारणांनी सर्वसामान्य लोकांपेक्षा अधिक उन्नत असतात. म्हणून, त्या दोघांना समान मानू नये. उलट, सामान्य माणसांनी संतांच्या जीवनाचा आदर्श आपल्या नजरेसमोर ठेवून आपल्या जीवनाची वाटचाल करावी. आपल्याला प्रेरणा देणाऱ्या सर्व महामानवांच्या बाबतीत आपला हाच दृष्टिकोण असावा.

शुद्धता

आपलं वर्तन विशुद्ध असावं, चारित्र्य निर्दोष असावं, याबाबतीत तुकाराम अतिशय आग्रही होते. एका अभंगात ते म्हणतात,

७३ शुद्धबीजा पोटीं । फळे रसाळ गोमटी ।। १ ।।
मुखीं अमृताची वाणी । देह वेचावा कारणीं ।। २ ।।
सर्वांगीं निर्मळ । चित्त जैसे गंगाजळ ।। ३ ।।
तुका म्हणे जाती । ताप दर्शनें विश्रांती ।। ४ ।। (अ.क्र.६२)

जे बीज शुद्ध असतं, त्याचा वंशविस्तार झाल्यानंतर त्याला येणारी फळंही तशीच शुद्ध असतात, रसाळ आणि सुंदर असतात. म्हणून माणसानं आपल्या तोंडी अमृताची वाणी असू द्यावी. याचा अर्थ लोकांशी बोलताना जे हिताचं असेल, कल्याणाचं असेल आणि मधुरही असेल, ते बोलावं.

आपला देह, आपलं सगळं जीवन हे कारणी लावावं, चांगल्या कामासाठी खर्ची घालावं. मन गंगेच्या पाण्याप्रमाणं सर्व बाजूंनी निर्मळ ठेवावं. आपलं अवघं जीवन असं बनलेलं असलं, म्हणजे आपल्या सहवासात येणाऱ्या लोकांची सगळी दुःख दूर होतात. आपल्या भेटीनं त्यांचे ताप नाहीसे होतात, त्यांना विसावा मिळतो, मनःशांती मिळते, त्यांचे जीव सुखावतात.

जगात ज्या गोष्टी वाईट असतात, ज्या गोष्टी आपल्याला आवडत नाहीत, त्या देखील आपल्यावर उपकार करतात, असा एक आगळा विचार तुकारामांनी एका अभंगात मांडला आहे. ते म्हणतात,

७४ वाइटाने भले । हीनें दाविले चांगले ।। १ ।।
एकाविण एका । कैचे मोल होते फुका ।। २ ।।
विषें दाविले अमृत । कडू गोड घातें हित ।। ३ ।।
काळिमेने ज्योती । दिवस कळो आला राती ।। ४ ।।
उंच निंच गारा । हिरा परिस मोहरा ।। ५ ।।
तुका म्हणे भले । ऐसे नष्टांनी कळले ।। ६ ।। (अ.क्र.१७२२)

जे वाईट आहे, त्याचा अनुभव घेतला, की जगात चांगलं काय आहे ते कळतं. म्हणजे वाईट गोष्टच आपल्याला चांगल्या गोष्टीची ओळख करून देते. जे हिणकस आहे, त्याच्याकडं पाहिलं, की दर्जेदार आणि अस्सल काय असतं, ते खऱ्या अर्थानं कळतं. जगात वाईट गोष्ट असल्याशिवाय चांगल्या गोष्टीची किंमत कळत नाही. ती गोष्ट अतिशय मौल्यवान असूनही फुकट मिळण्यासारखी आहे, असं लोकांना वाटतं. विषामुळं अमृताचं मोल कळतं, कडू पदार्थामुळं गोड पदार्थाची किंमत कळते. घात करणारी गोष्ट अनुभवली, की हितकारक गोष्टीचं महत्त्व समजतं. काळिमा लावणाऱ्या गोष्टीमुळं ज्योतीचं खरं स्वरूप कळतं. रात्रीमुळं दिवसाचं महत्त्व समजतं. ओबडधोबड गारगोटीमुळं हिरा,परीस, मोहरा यांचं महत्त्व कळतं. अशा रीतीनं दुर्जनांमुळं सज्जनांचं महत्त्व कळतं.

माणसाचं स्वत:चं वर्तन अशुद्ध, सदोष, अनैतिक असलं, की त्याला बाकीचं सगळं जगही तसंच असल्यासारखं वाटतं. हे सांगताना तुकाराम म्हणतात,

७५ आंधळ्यासि जन अवघे चि आंधळे । आपणासि डोळे दृष्टी नाही ।। १ ।।
रोग्या विषतुल्य लागे हे मिष्टान्न । तोंडासि कारण चवी नाही ।। २ ।।
तुका म्हणे शुद्ध नाही जो आपण । तया त्रिभुवन अवघे खोटे ।। ३ ।। (अ.क्र.३०२)

आंधळ्या माणसाला स्वत:ला दृष्टी नसते. त्यामुळं त्याला सगळं जगही आंधळं असल्यासारखं वाटतं. जो रोगी असतो, त्याच्या तोंडाला रोगामुळं चव नसते आणि त्यामुळं त्याला मिष्टान्नही विषासारखं लागतं. माणसाचंही तसंच आहे. जो स्वत: शुद्ध नसतो, त्याला सगळं त्रिभुवन खोटं असल्यासारखं वाटतं.

माणसानं स्वत:ला जास्तीत जास्त शुद्ध ठेवण्याचा प्रयत्न करावा, हे स्पष्ट करताना तुकाराम एका अभंगात म्हणतात,

७६ डोळ्यामध्ये जैसे कणु । अणु ते हि न समाये ।। १ ।।
तैसे शुद्ध करी हित । नका चित्त बाटवू ।। २ ।।
आपल्याचा कळवळा । आणिका बाळावरि न ये ।। ३ ।।
तुका म्हणे बीज मुडा । जैशा चाडा पिकाच्या ।। ४ ।। (अ.क्र.२२९४)

आपल्या डोळ्यांमधे एखाद्या अपायकारक वस्तूचा अणूएवढा छोटा कण गेला, तरी आपल्याला तो सोसत नाही. माणसानं अशुद्ध आचरणाच्या बाबतीतही हाच नियम आपल्या जीवनाला लावावा.

आपल्यामधे अशुद्ध गोष्टीचा थोडासाही शिरकाव होऊ नये, याची काळजी घ्यावी. अशुद्ध कृतीनं आपलं चित्त बाटवू नये. स्वतःला शुद्ध ठेवून आपलं हित साधावं. माणसाला आपल्या बाळाचा जसा कळवळा येतो, तसा दुसऱ्याच्या बाळाचा येत नाही. हे जर वास्तव आहे, तर त्याच पद्धतीनं इतरांना शुद्ध करण्याऐवजी स्वतःला शुद्ध करण्याचा प्रयत्न करावा. माणसानं आचरण शुद्ध राखून आपलं कल्याण साधण्याचा प्रयत्न करावा. शेतकरी कणगीमधे जे बी ठेवतो, ते योग्य वेळी त्याची पेरणी करून पीक मिळावं या इच्छेनं. तसंच आपल्या भावी जीवनाच्या हितासाठी माणसानं वर्तमानात आपलं वर्तन योग्य ठेवावं.

सृष्टीमधे बाहेरून पाहिल्यावर खूप विविधता दिसत असली, तरी त्या विविधतेच्या आत पूर्णपणे एकात्मता असते. तुकारामांनी अनेक उदाहरणं देऊन तिचं वर्णन केलं आहे. एका अभंगात ते म्हणतात,

७७ पय दधि घृत आणि नवनीत । तैसे दृश्यजात एकपणे ।। १ ।।
कनकाचे पाही अलंकार केले । कनकत्वा आले एकपणे ।। २ ।।

मृत्तिकेचे घट जाले नानापरी । मृत्तिका अवधारी एकपणे ।। ३ ।।
तुका म्हणे एक एक ते अनेक । अनेकत्वीं एक एकपणा ।। ४ ।।
(अ.क्र.४३५३)

दूध, दही, लोणी आणि तूप हे वेगवेगळं दिसत असलं तरी ते मूलत: एकच असतं, त्याप्रमाणं जगात दिसणाऱ्या सर्व वस्तू स्वरूपत: एकच असतात. सोन्याचे अनेक दागिने केले जातात, परंतु त्यांच्या आत एकच सुवर्णतत्त्व असतं. मातीची नाना प्रकारची भांडी केली जातात, परंतु त्या सर्वांच्या आत माती हे एकच तत्त्व असतं, हे लोकांनी जाणावं. जगात एक एक पदार्थ सुटा सुटा पाहिला, की ते सगळे वेगवेगळे आणि अनेक आहेत असं वाटतं. पण त्यांच्या अनेकत्वामधे एकपणा असतो. सर्व सृष्टी तत्त्वत: एक आहे हे एकदा कळलं, की वेगवेगळी दिसणारी माणसंही माणूस म्हणून एक आहेत, हे आपोआपच स्पष्ट होतं.

नम्रता, क्षमा, शांती

तुकारामांनी आपल्या अनेक अभंगांत नम्रतेचा गौरव केला आहे. एका अभंगात ते म्हणतात,

७८ **नम्र जाला भूतां । तेणें कोंडिले अनंता ।। १ ।।**
हे चि शूरत्वाचे अंग । हरी आणिला श्रीरंग ।। २ ।।
अवघा जाला पण । लवण सकळां कारण ।। ३ ।।
तुका म्हणे पाणी । पाताळ ते परी खणी ।। ४ ।। (अ.क्र.१४८०)

जो मनुष्य प्राणिमात्रांशी वागण्याच्या बाबतीत नम्र होतो, त्यानं अनंत अशा ईश्वराला कोंडून ठेवलं, आत्मसात केलं असं समजावं. हे एक प्रकारे श्रीरंगाला म्हणजेच ईश्वराला हरवण्यासारखं, स्वाधीन करण्यासारखं आहे. ही काही सामान्य गोष्ट नव्हे, हे तर शूरत्वाचं अंग, पराक्रमाचं लक्षण

होय. त्यामुळं संपूर्ण पण जिंकल्यासारखं होतं. लवणं, नम्र होणं हे परिपूर्णता प्राप्त करून देतं, सर्व गोष्टींना कारणीभूत होतं. पाणी लवणाकडं जाताना, उताराकडं जाताना दिसतं. परंतु या नम्रपणामधे इतकी शक्ती असते, की ते पाताळालाही खणतं.नम्रता दुबळी नसते,तर अधिक शक्तिशाली असते.

अभिमानामुळं दुराचरणाचा अंधार निर्माण करणाऱ्या लोकांना अखेरीस दुःखाला सामोरं कसं जावं लागतं, याचं प्रभावी वर्णन तुकारामांनी एका अभंगात केलं आहे. त्या अभंगात अभिमानाची निंदा करताना ते म्हणतात,

७९ अहंकार तो नासा भेद । जगीं निंद्य ओवळा ।। १ ।।
नातळे तो धन्य यासी । जाला वंशीं दीपक ।। २ ।।
करवितो आत्महत्या । नेदी सत्या आतळो ।। ३ ।।
तुका म्हणे गुरुगुरी । माथां थोरी धरोनि ।। ४ ।। (अ.क्र.३१९३)

अहंकार हा नाश करणारा आणि भेद निर्माण करणारा असतो. तो जगामध्ये निंद्य ठरविणारा आणि विटाळ निर्माण करणारा असतो. जो मनुष्य या अहंकाराच्या आहारी जात नाही, तो धन्य होय. तो आपल्या वंशाचा दीपक होतो. अहंकार हा आत्मनाश घडवितो. तो माणसाला सत्यापर्यंत पोचू

देत नाही. अहंकारी मनुष्य 'आपण मोठे आहोत' अशी भावना डोक्यात धरून गुरगुरत राहतो, असं तुकाराम म्हणतात.

क्षमा हे एक नम्रतेचं रूप होय. क्षमेचा गौरव करताना तुकाराम म्हणतात.

८० क्षमाशस्त्र जया नराचिया हातीं । दुष्ट तयाप्रति काय करी ? ॥ १ ॥
तृण नाही तेथे पडिला दावाग्नि । जाय तो विझोनि आपसया ॥ २ ॥
तुका म्हणे क्षमा सर्वांचे स्वहित । धरा अखंडित सुखरूप ॥ ३ ॥
(अ.क्र.३९९५)

ज्या माणसाच्या हातात क्षमारूपी शस्त्रं असतं, त्याला दुष्ट काय करणार आहे? जिथं गवत देखील नाही, तिथं अगदी वणवा पडला, तरी तो आपोआप विझून जातो. क्षमा ही सर्वांचं हित साधणारी असते. म्हणून माणसानं अखंडपणे क्षमा धारण करावी आणि सुखरूप रहावं.

जी माणसं खऱ्या अर्थानं मोठी असतात, ती सामान्य लोकांशीही कशी नम्रतेनं, जिव्हाळ्यानं वागतात, ते स्पष्ट करताना तुकारामांनी कृष्णाचं आपल्या गुराखी मित्रांबरोबरचं वर्तन वर्णिलं आहे. ते म्हणतात,

८१ वळिते जे गाई । त्यासि फार लागे काई ? ।। १ ।।
निवे भावाच्या उत्तरीं। भलते एके धणी वरी ।। २ ।।
न लगती प्रकार । काही मानाचा आदर ।। ३ ।।
सांडी थोरपणा । तुका म्हणे सवे दीना ।। ४ ।। (अ.क्र.८५)

जो कृष्ण गुराख्यांबरोबर गायी वळतो, त्याला फार काय लागणार आहे ? गुराखी सवंगड्यांनी भावपूर्ण शब्द उच्चारले, की त्याचं मन निवतं. त्यांच्या वेड्यावाकड्या, साध्याभोळ्या एखाद्या शब्दानंही त्याचं मन तृप्त होतं. त्याला खुश करण्यासाठी कर्मकांडाचे वेगवेगळे प्रकार करावे लागत नाहीत. त्याला मान देणं, त्याचा आदर करणं, असं काहीही करावं लागत नाही. कुणालाही त्याच्याशी बरोबरीच्या नात्यानं वागता येतं. तो दीनदुबळ्यांबरोबर वागताना आपला मोठेपणा बाजूला सारतो. कृष्णाच्या या वागण्याचं अनुकरण करून आपणही गोरगरिबांशी वागताना आपला थोरपणा सोडून द्यावा.

नम्रता, क्षमा या गुणांबरोबरच तुकारामांनी मन शांत ठेवण्याच्या गुणाचाही गौरव केला आहे. ते म्हणतात,

८२ शांतीपरते नाही सुख । येर अवघे ची दुःख ।। १ ।।
म्हणउनी शांति धरा । उतराल पैल तीरा ।। २ ।।
खवळलिया कामक्रोधीं । अंगीं भरती आधिव्याधी ।। ३ ।।
तुका म्हणे त्रिविध ताप । जाती मग आपेआप ।। ४ ।। (अ.क्र.५८०)

मन शांत ठेवण्यासारखं दुसरं सुख नाही. मनःशांती नष्ट करणाऱ्या सगळ्या गोष्टी दुःखाला कारणीभूत होतात. म्हणून आपण शांती धारण करावी. त्यामुळं आपण आपलं जीवन यशस्वी करतो, नदी पोहून पैलतीराला गेल्याप्रमाणं कृतार्थ होतो. याउलट, आपल्या मनात काम, क्रोध इ. विकार खवळले आणि आपली मनःशांती ढळली, तर आपल्या शरीरात मानसिक रोग आणि शारीरिक व्याधी भरतात, मोठ्या संख्येनं निर्माण होतात. परंतु आपण त्या विकारांना जिंकून मन शांत ठेवलं, तर आपले त्रिविध ताप आपोआप नाहीसे होतात. आपल्याकडं तापांचे आधिदैविक, आध्यात्मिक आणि आधिभौतिक असे तीन प्रकार मानण्यात आले आहेत. ते तिन्ही नष्ट होतात, याचा अर्थ मनःशांतीमुळं सर्व प्रकारचे ताप नाहीसे होतात.

प्रसिद्धी, कीर्ती

कर्तबगार माणसाला आपल्या कर्तृत्वाची जाहिरात करावी लागत नाही, हे तुकारामांनी अनेकदा मांडले आहे. ते एका अभंगात म्हणतात,

८३ न लगे चंदना सांगावा परिमळ । वनस्पतिमेळ हाकारुनी ।। १ ।।
अंतरीचे धावे स्वभावें बाहेरी । धरिता ही परी आवरे ना ।। २ ।।
सूर्य नाही जागे करीत या जनां । प्रकाश किरणा कर म्हून ।। ३ ।।
तुका म्हणे मेघ नाचवी मयूरे । लपविता खरे येत नाही ।। ४ ।। (अ.क्र.२८९)

आपल्याकडं सुगंध आहे, हे वनस्पतींचा मेळावा भरवून चंदनाला जाहीर करावं लागत नाही. त्याचा सुगंध आपोआपच सगळीकडं दरवळत असतो. जे अंतर्यामी असतं, ते स्वभावत:च बाहेर

धावतं, आविष्कृत होण्यासाठी उतावीळ होतं. ते आतल्या आत आवरून धरायचं म्हटलं, तरी आवरता येत नाही. सूर्य काही प्रकाशकिरण घ्या म्हणून लोकांना जागं करीत नाही. प्रकाशकिरण पसरले, की लोक आपोआपच जागे होतात. मेघ आपल्या दर्शनानं मोरांना नाचण्यास प्रवृत्त करतो. प्राण्याच्या अंतर्यामी ज्या खऱ्याखुऱ्या ऊर्मी असतात, त्या कधी कुणाला लपविता येत नाहीत. त्या उत्स्फूर्तपणे अभिव्यक्त होतातच.

ज्याच्याकडं सद्गुण असतात, त्याला त्यांचा प्रचार करावा लागत नाही, ते आपोआपच लोकांपर्यंत पोचतात. हा सामाजिक अनुभव नोंदवताना तुकाराम आणखी एका अभंगात म्हणतात,

८४ नाही सुगंधाची लागत लावणी । लावावी ते मनीं शुद्ध होता ।। १ ।।
वाऱ्या हातीं माप चाले सज्जनाचे । कीर्ति मुख त्याचे नारायण ।। २ ।।
प्रभा आणि रवि काय असे आन ? । उदयी तंव जन सकळ साक्षी ।। ३ ।।
तुका म्हणे बरा सत्याचा सायास । नवनीता नाश नाही पुन्हा ।। ४ ।।
(अ.क्र.१५१९)

जशी भाताची रोपं लावली जातात, तशी सद्‌गुणांच्या सुगंधाची रोपं लावावी लागत नाहीत, त्यांची जाहिरात करावी लागत नाही. मन शुद्ध असलं, की त्याच्यामधे सुगंध आपोआपच रुजतो. फुलाचा सुगंध जसा वाऱ्याबरोबर पसरतो, तसाच सज्जनाच्या सद्‌गुणांचा सुगंध लोकांपर्यंत पोचतो, त्याचं स्वरूप आणि प्रमाण लोकांना काळाच्या ओघात आपोआप समजू लागतं. स्वत: परमेश्वरच त्याच्या कीर्तीचं वर्णन करण्यासाठी मुख बनतो. सूर्य आणि त्याची प्रभा ही काही वेगळी नसतात. सूर्य उगवला, की लोक आपल्या डोळ्यांनी हा अनुभव घेतात. म्हणून सत्याच्या पालनासाठी प्रयत्न करावा. दही घुसळून एकदा लोणी तयार झालं, की त्या लोण्याचं पुन्हा दही वा ताक बनत नाही, त्याचा नाश होत नाही, तसंच एकदा सत्याचा अंगीकार केला, की त्याचा नाश होत नाही.

सद्‌गुणांमुळं माणसाला इतरांचं प्रेम कसं मिळतं, त्याचं वर्णन तुकारामांनी अगदी सुबोध भाषेत केलं आहे. ते म्हणतात,

८५ नसावे ओशाळ । मग मानिती सकळ ।। १ ।।
जाय तेथे पावे मान । चाले बोलिले वचन ।। २ ।।

राहो नेदी बाकी । दान ज्याचे त्यासी टाकी ।। ३ ।।
होवा वाटे जना । तुका म्हणे साटी गुणां ।। ४ ।। (अ.क्र.१७५०)

माणसानं ओशाळवाणं जीवन जगू नये, कुणाचं मिंधं होऊ नये, आपला स्वाभिमान जपावा, म्हणजे सर्व लोक मान देतात. असा मनुष्य जिथं जातो, तिथं त्याचा सन्मान होतो. त्याच्या बोलण्याला किंमत येते. तो जे सांगतो, ते लोक ऐकतात, त्याचं पालन करतात. एखाद्याचं काही घेतलेलं असलं, तर तो बाकी न ठेवता ते परत करतो. ज्याचं जे देणं असतं, ते तो देऊन टाकतो. त्यामुळं त्याला मिंधेपणा पत्करावा लागत नाही, कुणाची लाचारी पत्करावी लागत नाही. मग असा मनुष्य त्याच्या गुणांसाठी लोकांना हवाहवासा वाटतो.

ज्या वागण्यानं आपलं नाव खराब होतं, ते वागणं टाळावं, असा सल्ला देताना तुकाराम म्हणतात,

८६ जेणें वाढे अपकीर्ति । सर्वार्थी ते वर्जावे ।। १ ।।
सत्य रुचे भलेपण । वचन ते जगासी ।। २ ।।
होइजेते शुद्ध त्यागें । वाउगे ते सारावे ।। ३ ।।
तुका म्हणे खोटे वर्म । निंद्यकर्म काळिमा ।। ४ ।। (अ.क्र.२५६२)

ज्या गोष्टीमुळं आपली अपकीर्ती होते, ती गोष्ट पूर्णपणे टाळावी. जे बोलणं सत्य असतं, चांगलं असतं, ते जगाला आवडतं. जे वाईट आहे, त्याचा त्याग करून शुद्ध व्हावं. जे वावगं असेल, ते दूर सारावं. खोटं कृत्यं हे निंद्य कर्म असतं आणि ते आपल्याला काळिमा लावतं. म्हणून त्याच्यापासून दूर रहावं.

मन

भावनेचा सच्चेपणा हा तुकारामांच्या एकूण विचारसरणीचा पाया होता. तसं पाहिलं, तर जीवनाचा प्रवास करत असताना माणसाला अनेक कोडी पडत असतात. मानवी जीवनातील सर्वश्रेष्ठ पुरुषार्थ कोणता, हेही एक असंच मोठं कोडं आहे. आपलं ध्येय कोणतं, आपला सर्वांत मोठा आनंद कोणता, याचा शोध घेण्याची धडपड मनुष्य करीत असतो. हा आनंद मिळविण्याचे प्रत्येकाचे मार्गही वेगळे असतात. तुकारामांनीही आपला मार्ग निवडला होता. निर्मळ मन आणि सच्ची भावना यांच्या आधारे जीवनाचा पुरुषार्थ साध्य होईल, हा त्यांच्या एकूण साधनेचा गाभा आहे. म्हणून तर ते म्हणतात,

८७ **मन करा रे प्रसन्न । सर्व सिद्धीचे कारण । मोक्ष अथवा बंधन । सुख समाधान इच्छा ते ॥१॥**
मनें प्रतिमा स्थापिली । मनें मना पूजा केली । मनें इच्छा पुरविली । मन माउली सकळांची ॥२॥

मन गुरू आणि शिष्य । करी आपुले चि दास्य । प्रसन्न आपआपणास । गति अथवा अधोगति ।।३।।
साधक वाचक पंडित । श्रोते वक्ते ऐका मात । नाही नाही आन दैवत । तुका म्हणे दुसरे ।।४।।
(अ.क्र.२११)

मनाचं आपल्या जीवनात किती असाधारण स्थान असतं, याचं वर्णन तुकारामांनी अतिशय मधुर भाषेत केल्याचं इथं आढळतं. आपल्या जीवनात जे काही बरंवाईट घडतं, त्याच्या मुळाशी कोणत्या ना कोणत्या स्वरूपात आपलं मनच असतं. म्हणूनच, जीवन सुंदर व्हावं असं वाटत असेल, तर आपण आपलं मन सुंदर ठेवलं पाहिजे. जीवन स्वच्छ व्हावं, ते गढूळ बनविणाऱ्या सर्व प्रकारच्या किल्मिषांनी रहित व्हावं असं वाटत असेल, तर आधी ते मन प्रसन्न म्हणजे निर्मळ बनविलं पाहिजे. असं केलं असता आपली सर्व उद्दिष्टं पूर्ण होऊ शकतात. आपल्याकडच्या तत्त्वज्ञानांच्या अथवा पुराणकथांच्या क्षेत्रात अणिमा, लघिमा यांसारख्या आठ सिद्धी मानण्यात आल्या आहेत. अणूसारखं सूक्ष्म रूप प्राप्त करणं, कापसासारखं हलकं होता येणं, सर्व इच्छा पूर्ण करून घेता येणं या प्रकारच्या या सिद्धी होत. तुकारामांना मात्र इथं या सिद्धी अभिप्रेत नाहीत. योगसाधना वगैरे करून अशा प्रकारच्या सिद्धी प्राप्त करण्यावर त्यांचा विश्वास नव्हता. त्यांना इथं

इतकंच म्हणायचं आहे, की माणसाच्या जीवनातील सर्व यशांचं, सर्व फळांचं, सर्व पुरुषार्थांचं मूळ मनाच्या प्रसन्नतेत आहे. म्हणून माणसानं आपलं मन सदैव प्रसन्न ठेवलं पाहिजे.

आपण मुक्तपणानं स्वातंत्र्याचा अनुभव घेणार, की अनिष्ट गोष्टींच्या बंधनात अडकणार, हे आपल्या मनाच्या चिंतनावरच अवलंबून असतं. आपल्याला मिळणारं सुख वा दु:ख, समाधान वा असमाधान हेही आपण मनाला कसं वागू देतो यावर अवलंबून असतं. कोणत्या इच्छा बाळगाव्यात, कोणत्या बाळगू नयेत, कोणत्या इच्छा नैतिक ठरतात, कोणत्या इच्छा पूर्ण होऊ शकतात, हे ठरविण्याचं कामही आपलं मन करीत असतं. आपलं मनच एखाद्या पदार्थाला आपलं श्रद्धास्थान बनवितं आणि त्याच्या प्रतिमेची स्थापना करून आपणच त्याची पूजा करतं. ही आपल्या मनानं चालविलेली एक स्वयंक्रीडा असते. आई मुलावर वात्सल्याचा वर्षाव करते आणि हा अनुभव त्या मायलेकरांच्या दृष्टीनं अतिशय आनंददायक असतो. आपलं मन अनेकदा त्याच पद्धतीनं आपली माउली बनून आपली काळजी घेतं, आपल्यावर कौतुकाची वृष्टी करतं, आपल्या हिताची चिंता वाहतं. गुरू शिष्याला ज्ञान देतो, जगण्याची दृष्टी देतो, त्याच्या व्यक्तिमत्त्वाची जडणघडण करतो. शिष्य गुरूनं भरभरून दिलेलं हे सगळं आत्मसात करतो आणि आपलं जीवन फुलविण्याचा प्रवास सुरू करतो.

माणसाला समाजामधे असे गुरू वा शिष्य बनून ज्ञानाचा प्रवास करावा लागतो. पण, सूक्ष्मतेनं विचार केला असता, हा प्रवास ज्याचा त्यानंच करायचा असतो. म्हणून आपल्या मनानंच शिकवावं आणि आपल्या मनानंच शिकावं, हीच ज्ञानाची महत्त्वाची प्रक्रिया ठरते. बाहेरून कोणी कितीही शिकविलं, तरी ते खऱ्या अर्थानं माणसाच्या अंतस्तलापर्यंत पोचतंच असं नाही. म्हणून, स्वतःच स्वतःचा गुरू बनावं आणि स्वतःच शिष्य बनून त्याच्याकडून शिकावं, हा स्वशिक्षणाचा मार्ग ज्ञानप्रक्रियेत फार महत्त्वाचा असतो. गुलामगिरी ही वाईटच. तिच्यामुळं माणूस आपलं स्वत्व गमावून बसतो. परंतु माणूस जर स्वतःच स्वतःचा दास बनून स्वतःच्या जबाबदाऱ्या पेलू लागला, स्वतःची कर्तव्यं स्वतःच पार पाडू लागला, तर त्याला स्वतःच्या विकासासाठी कुणाचं मिंधं व्हावं लागत नाही. हे स्वदास्य क्लेशकारक नसतं, विटंबना करणारं नसतं, तर आपल्या अस्तित्वाला एक प्रकारच्या संगीतानं मधुर बनविणारं असतं. तात्पर्य, आपल्या जीवनाचा प्रवास प्रगतीच्या दिशेनं जाणार, की अधोगतीच्या दिशेनं होणार, हे आपलं मनच ठरवीत असतं. या अभंगाचा समारोप करताना तुकारामांनी साधना करणारे साधक, वाचक, पंडित, श्रोते, वक्ते या सर्वांना कळकळीनं एक गोष्ट सांगितली आहे आणि ती तुकारामांच्या दृष्टीनं मानवी जीवनातील मनाचं स्थान स्पष्ट करणारी आहे. मनाखेरीज दुसरं दैवत नाही, नाही म्हणजे खरोखरच नाही, हे त्यांनी अतिशय आग्रहानं उपदेशिलं आहे.

मन संतुलित ठेवण्याच्या संदर्भात तुकारामांनी एका अभंगात पुढील प्रकारे विचार प्रकट केला आहे,

८८ चित्त समाधाने । तरी विष वाटे सोने ।। १ ।।
बहु खोटा अतिशय । जाणा भले सांगो काय ? ।। २ ।।
मनाच्या तळमळें । चंदनें ही अंग पोळे ।। ३ ।।
तुका म्हणे दुजा । उपचार पीडा पूजा ।। ४ ।। (अ.क्र.६३)

माणसानं मन समाधानी ठेवलं पाहिजे. मन समाधानी असेल, तर विष देखील सोनं वाटू शकतं. याचा अर्थ, अतिशय घातक अशी गोष्ट देखील अतिशय आनंददायक वाटू शकते. कुठल्याही गोष्टीची अतिशय जास्त लालसा बाळगणं हे खोटं असतं, अहितकारक असतं, हे तुम्ही जाणावं, तुम्हा भल्या माणसांना मी काय सांगावं, असं ते म्हणतात. मन समाधानी नसेल, ते कुठल्या तरी चिंतेनं वा लोभानं तळमळत असेल, तर चंदनाचा स्पर्शही अंगाला पोळतो. मनाच्या अशा अवस्थेत कोणी अगदी पूजा केली, आणखी दुसरी कुठली कृती केली, तरी तिचा त्रासच होतो. म्हणून, जीवनात आनंद मिळवायचा असेल, तर मन प्रसन्न ठेवणं आवश्यक असतं.

मनाचाच विषय हाताळताना आणखी एका अभंगात त्यांनी एक फार महत्त्वाचा विचार मांडला आहे. ते म्हणतात,

८९ करावी ते पूजा मनें चि उत्तम । लौकिकाचे काम काय असे ?।। १ ।।
कळावे तयासि कळे अंतरीचे । कारण ते साचे साचा अंगीं ।। २ ।।
अतिशया अंतीं लाभ किंवा घात । फळ देते चित्त बीजा ऐसे ।। ३ ।।
तुका म्हणे जेणें राहे समाधान । ऐसे ते भजन पार पावी ।। ४ ।। (अ.क्र.७१)

आपल्याला कुणाचीही पूजा करायची असेल, तर ती मनानं करणं हेच उत्तम होय. पूजेसाठी लौकिक व्यवहारात ज्या प्रकारचं कर्मकांड केलं जातं, त्याची काय आवश्यकता आहे, असा प्रश्न ते उपस्थित करतात. आपल्याला ज्याची पूजा करायची असते, त्याला बाह्य उपचार नसले तरी देखील आपल्या मनात काय चाललेलं आहे ते कळतंच. शेवटी मनच महत्त्वाचं. मनामधे जे सत्य असतं तेच पोचतं, कारण त्याचं स्वरूप सत्याचं असतं. असत्य अशा बाह्य गोष्टी दुसऱ्याच्या अंतःकरणाला पोचत नाहीत. अतिरेकी कर्मकांड केल्यामुळं एखाद्या वेळेस लाभही होईल, परंतु घातही होऊ

शकेल. पण एक गोष्ट ध्यानात ठेवायला हवी. बीज जसं असतं, तसंच फळ मिळतं. मनाचंही तसंच आहे. मन जसं असतं, तसं फळ मिळतं. मन हे एक प्रकारचं बीजच आहे. म्हणून त्याला जितकं चांगलं बनवता येईल, तितकं बनवावं. म्हणजे जीवन आनंदी आणि सफल बनतं.

बाह्य अवडंबरापेक्षा भावनेच्या शुद्धतेला महत्त्व देणं, हे तुकारामांचं वेगळेपण होतं. एका अभंगात ते म्हणतात,

९० भाव तैसे फळ । न चले देवापाशी बळ ।। १ ।।
धावे जातीपाशी जाती । खुण येरयेरा चित्तीं ।। २ ।।
हिरा हिरकणी । काढी आतुनि अहिरणी ।। ३ ।।
तुका म्हणे केले । मन शुद्ध हे चांगले ।। ४ ।। (अ.क्र. ७४८)

माणसाच्या मनात जशी भावना असते, तसं फळ त्याला मिळतं. देवाच्या प्राप्तीसाठी बाह्य गोष्टींचं बळ उपयोगी पडत नाही. खरं तर शुद्ध भावना ही दैनंदिन व्यवहारातही हितकारक असते. मन शुद्ध असलं, की माणसं जोडली जातात. जातीजवळ जात धावते. आपल्या समाजव्यवस्थेत माणसा-

माणसांत विषमता निर्माण करणाऱ्या ज्या जाती आहेत, त्या तुकारामांना इथं अभिप्रेत नाहीत. विचार, भावना, जीवनमूल्यं, नीतितत्त्वं, आचरण इ. बाबतींत ज्यांच्या ज्यांच्या भूमिका समान असतात, त्यांची त्यांची हृदयं आणि मस्तकं यांच्यामधे एक आपलेपणाचं नातं निर्माण झालेलं असतं. हे सगळे लोक व्यवहारात वेगवेगळ्या जातीचे असले, तरी त्यांच्या मनाची जात एक असते. त्यांची मनं एकमेकांना बरोबर ओळखतात. एकमेकांच्या मनांचे संकेत एकमेकांना बरोबर समजतात. हिऱ्याला जेव्हा पैलू पाडले जातात, तेव्हा कधी कधी तो ऐरणीमधे अडकतो. त्याला बाहेर काढण्यासाठी हिरकणीचा उपयोग केला जातो आणि हिरकणीनं तो काढलाही जातो. याचं कारण हिरा आणि हिरकणी यांचं एक नातं आहे. नेमकं समविचारी माणसांचं असंच असतं. त्यांच्यापैकी एखादा मनुष्य अडचणीत अडकला, तर त्याला अडचणीतून बाहेर काढण्याचं काम दुसरा करतो. हे आहे त्या दोघांनी एका जातीचं असणं. म्हणून माणसानं आपलं मन शुद्ध करणं हे चांगलं. एकानं मन शुद्ध केलं, की शुद्ध मन असलेली माणसं त्याच्याकडं आपोआप खेचली जातात.

जीवनातील यशापयश आपल्या मनातील विचारांच्या उलथापालथींवरच अवलंबून असतं, हे स्पष्ट करताना ते एका अभंगात म्हणतात,

९१ कल्पतरूखाली । फळे येती मागीतली ।। १ ।।
तेथे बैसल्याचा भाव । विचारूनि बोले ठाव ।। २ ।।
द्यावे ते उत्तर । येतो प्रतित्याचा फेर ।। ३ ।।
तुका म्हणे मनीं । आपुल्या च लाभहानि ।। ४ ।। (अ.क्र.२०७२)

आपल्याकडं कवींचे जे नाना प्रकारचे संकेत आहेत, त्यांच्यामधे सर्व इच्छा पूर्ण करणाऱ्या कल्पतरूचं अस्तित्व हा एक संकेत आहे. त्या झाडाखाली बसून मनामधे जी इच्छा करावी ती पूर्ण होते, जी फळं मागावीत ती मिळतात, असा हा संकेत आहे. मनाच्या स्वरूपाचा सखोल विचार करून हा संकेत्त करण्यात आला आहे, असं दिसतं. मनामधे चांगले विचारही येतात आणि वाईट विचारही येतात. कल्पतरूखाली बसल्यावर आकस्मिकपणे मनात वाईट विचार आल्यास त्यांचं फळ वाईटच मिळणार. इथं कल्पतरू हे मनाचं स्वरूप स्पष्ट करण्यासाठी वापरलेलं केवळ एक प्रतीक आहे. आपल्या आयुष्यात आपल्याला जे काही बरंवाईट मिळणार, ते आपण मनात कोणत्या प्रकारचा विचार करतो त्यावरच अवलंबून असतं, हा आशय तुकारामांना इथं अभिप्रेत आहे. त्या कल्पतरूखाली बसल्यानंतर मनात योग्य भावना आणावी, विचार करून बोलावं, हिताची मागणी

करावी, हे महत्त्वाचं असतं. काय हवं, असं कल्पतरूनं विचारलं असता, योग्य उत्तर द्यावं. म्हणजे इष्ट गोष्टीची प्रचीती येते, प्राप्ती होते. नेमकं मनाचंही असंच आहे. आपण मनात जो विचार करतो, त्यानुसार आपल्या हातून चांगली वा वाईट कृती घडणार आणि मग त्या कृतीला अनुसरूनच आपला लाभ तरी होणार वा हानी तरी होणार. तात्पर्य, जणू काही आपलं सगळं जीवन आपल्या मनावरच अवलंबून असतं.

मानवी जीवनातील मनाचं महत्त्व तुकाराम कसलाही कंटाळा न करता, वारंवार सांगतात. एका अभंगात ते म्हणतात,

१२ काय धोविले बाहेरी ? मन मळले अंतरीं । गादले जन्मवरी असत्यकाटे काटले ।।१।।
सांडी व्यापार दंभाचा शुद्ध करी रे मन वाचा । तुझिया चित्ताचा तू च ग्वाही आपुला ।।२।।
पापपुण्यविटाळ देहीं भरिता न विचारिसी काही । काय चाचपसी मही जी अखंड सोवळी ।।३।।
कामक्रोधा वेगळा ऐसा होई का सोवळा । तुका म्हणे कळा गुंडुन ठेवी कुसरी ।।४।।
(अ.क्र.२२६८)

आतून मन मळलेलं असलं, तर शरीर नुसतं बाहेरून धुतल्यामुळं काय साधणार आहे? जन्मभर मनात जर असत्याचे काटे घुसलेले असतील, ते असत्यानंच व्यापलेलं असेल, तर नुसत्या आंघोळीचा काय उपयोग? खरोखरच चांगलं जीवन जगायचं असेल, तर दंभाचं, ढोंगाचं वागणं सोडून दिलं पाहिजे. मन आणि वाणी शुद्ध केली पाहिजे. आपलं मन शुद्ध आहे की नाही, याची ग्वाही आपली आपणच देऊ शकतो. कारण, आपणच आपले साक्षीदार असतो. बाह्य अवडंबरावर आधारलेल्या पापपुण्याच्या कल्पना म्हणजे शरीराला लागलेला विटाळच होय. माणूस या विटाळानं आपलं शरीर भरून टाकत असताना काहीच विचार करत नाही. उलट, जी पृथ्वी अखंड सोवळी आहे, सर्वत्र पूर्णपणे शुद्ध आहे, ती चाचपण्याचा प्रयत्न त्याच्याकडून घडतो. ही जागा पवित्र आहे, ती जागा अपवित्र आहे, अशा खोट्या कल्पनांच्या आधारे तो पृथ्वीची कृत्रिम विभागणी करतो. सोवळेपण त्याच्या मनातून हरवलेलं असतं. परंतु तो अनेकदा पृथ्वीच्या एखाद्या भागाला अशुभ ठरवून त्याला दोष देतो. असं वागणाऱ्या माणसाला तुकारामांनी एक अतिशय मार्गदर्शक आवाहन केलं आहे. तुला जर सोवळा व्हायचं असेल, तर तू कामक्रोधांपासून वेगळा हो, तू विकार टाळलेस की आपोआपच शुद्ध होशील. नुसत्या बाहेरून सुंदर दिसणाऱ्या कलाकुसरी या तुला शुद्ध बनवू शकत नाहीत. तू त्या गुंडाळून ठेव.

तुकारामांनी वृक्ष, वेली, पिकं यांची किती तरी वर्णनं केली आहेत. त्यांनी अधून-मधून एकांतामधे केलेल्या चिंतनाचा अनुभव मांडताना अत्यंत विख्यात अशा एका अभंगात जे म्हटलं आहे, ते एका दृष्टीनं सर्वांच्याच हृदयाचं स्पंदन आहे, मनाबरोबरचा संवाद आहे, असं म्हणता येतं. ते म्हणतात,

९३ वृक्ष वल्ली आम्हा सोयरी वनचरे । पक्षी ही सुस्वरें आळविती ।। १ ।।
येणें सुखें रुचे एकांताचा वास । नाही गुण दोष अंगा येत ।। २ ।।
आकाश मंडप पृथिवी आसन । रमे तेथे मन क्रीडा करी ।। ३ ।।
कंथाकुमंडलु देहउपचारा । जाणवितो वारा अवसरु ।। ४ ।।
हरिकथा भोजन परवडी विस्तार । करोनि प्रकार सेवू रुची ।। ५ ।।
तुका म्हणे होय मनासी संवाद । आपुला चि वाद आपणांसी ।। ६ ।।

(अ.क्र.२४८१)

तुकाराम महाराज म्हणतात : वृक्षवल्ली आम्हांला सोयरी आहेत. नातेवाईक आहेत. रानावनातील प्राणीही आमचे सोयरे बनले आहेत. पक्षीही उत्तम स्वरांमधे आम्हांला आनंद देणारी गीतं आळवीत

असतात. यामुळं जे सुख मिळतं, त्यामुळं आम्हांला एकांतामधील वास्तव्य आवडत आहे. अशा वातावरणात आपल्याला गुणदोष चिकटत नाहीत. म्हणजेच आपण व्यावहारिक गोष्टींच्या पलीकडं जाऊन स्वत:चा शोध घेऊ शकतो. आकाश हा मंडप आणि पृथ्वी हे आसन बनतं. जिथं मन रमेल, तिथं ते क्रीडा करतं. देहाच्या गरजा भागवण्याच्या दृष्टीनं पांघरण्यासाठी गोधडी आणि पाण्यासाठी कमंडलू पुरेसं आहे. वारा कमीजास्त होतो आणि त्यावरून प्रसंग कसला आहे, ते कळतं. अशा वातावरणामधे ईश्वराच्या स्वरूपाचं चिंतन करणं हेच भोजन असून त्यामधे नाना प्रकारच्या पदार्थांची विपुलता आहे.

तुकाराम रंजल्या-गांजल्या लोकांना जवळ करणाऱ्या माणसांमधे ईश्वर पाहतात, हे प्रसिद्धच आहे. ते ईश्वरविषयक चिंतनाचा विविध प्रकारे आवडीनं आस्वाद घेतात. अशा वेळी त्यांचा स्वत:चाच स्वत:च्या मनाशी संवाद होतो आणि स्वत:चाच स्वत:च्या मनाशी वादही होतो. एरव्ही बाह्य जगाबरोबर तर आपले वादसंवाद होतातच. पण आपण जेव्हा एकटे असतो, तेव्हा आपण आपल्या स्वत:च्या कृतींचं मूल्यमापन करू शकतो. त्यांतील योग्य-अयोग्य यांचा निवाडा करू शकतो. स्वत:च्या चुका स्वत:ला दाखवून देऊ शकतो. स्वत: जे चांगलं केलं असेल, त्याबद्दल

समाधानाचा, तृप्तीचा आनंद लुटू शकतो. पुढच्या वागण्याविषयी निर्णय घेऊ शकतो. आपल्या परिसरातील वृक्षवल्लींशी आणि पशुपक्ष्यांशी आपलं जीवाभावाचं नातं निर्माण झालेलं असतं. आपल्या सोयरेपणाचं विश्व रक्ताच्या नात्यांपर्यंत संकुचित वा मर्यादित न राहता, अवघ्या सजीव सृष्टीपर्यंत पोचलेलं असतं. माणसाच्या जीवनात यापेक्षा अधिक श्रेष्ठ प्रतीचा कोणताही आनंद असू शकत नाही. जीवनाच्या आकाशात यापेक्षा उंच भरारी कुणी मारू शकत नाही.

अहंकार सोडला तर मन आपोआपच शुद्ध होतं, हे सांगताना तुकाराम म्हणतात,

९४ त्याग तरी ऐसा करा । अहंकारा दवडावे ।। १ ।।
मग जैसा तैसा राहे । काय पाहे उरले ते ।। २ ।।
अंतरीचे विषम गाढे । येऊ पुढे नेदावे ।। ३ ।।
तुका म्हणे शुद्ध मन । समाधान पाहिजे ।। ४ ।। (अ.क्र. २७७५)

त्याग करायचाच झाला, तर अहंकाराचा त्याग करावा. अहंकार टाकून दिल्यानंतर मनाची जी निर्विकार स्थिती असेल तिच्यामधे स्थिरपणानं रहावं. त्यानंतर आपल्या आत डोकावून पहावं.

आणखी काही अनिष्ट आपल्या आत उरलं आहे का, ते तपासून घ्यावं. आपल्या आत जे काही घट्टपणानं रुजलेलं वाईटसाईट असतं, त्याला पुढं येऊ देऊ नये, पाठबळ देऊ नये, वाढू देऊ नये, उलट ते दूर करावं. माणसानं मन शुद्ध ठेवून समाधानी राहिलं पाहिजे.

चांगल्या गोष्टींची गोडी मनातच असावी लागते, नुसत्या वस्तू महत्त्वाच्या नाहीत तर भावना महत्त्वाच्या आहेत, हा तुकारामांचा दृष्टिकोण होता. ते म्हणतात,

९५ चित्तीं नाही ते जवळी असोनि काय ?। वत्स सांडी माय तेणें न्यायें ।। १ ।।
प्रीतीचा तो वायु गोड लागे मात । जरी जाय चित्त मिळोनिया ।। २ ।।
तुका म्हणे अवघे फिके भावाविण । मीठ नाही अन्न तेणें न्यायें ।। ३ ।।(अ.क्र.१३६)

एखादी गोष्ट जवळ असली आणि तिच्याविषयी मनात प्रेम नसलं, तर ती गोष्ट जवळ असून तरी काय उपयोग ? एखाद्या वासराला स्वत: आईनं सोडून द्यावं, तशीच ही स्थिती होते. याउलट, त्या वस्तूविषयी वा व्यक्तीविषयी आपल्या मनातच प्रीती असेल, मन तिच्याशी एकरूप झालेलं असेल, तर तिची प्रत्येक गोष्ट गोड लागते. वाऱ्याची झुळूक जशी आपल्याला सुखावते, तसंच

काहीसं घडतं. परंतु मनामधे उत्कट भावनाच नसेल, तर सर्व काही फिकं होतं. मीठ नसेल तर अन्नाला रुची येत नाही, त्याच पद्धतीनं सच्ची भावना नसेल, तर बाह्य डामडौल वा पसारा मुळीच सुखाचा ठरत नाही.

मनाला नियंत्रित करण्याच्या बाबतीतील स्वतःचा अनुभव मांडणारा तुकारामांचा एक अभंग अक्षरशः अप्रतिम आहे आणि आपल्या सर्वांना मनाच्या बाबतीत अत्युच्च कोटीचं मार्गदर्शन करणारा आहे. या अभंगात ते म्हणतात,

९६ मन वोळी मना । बुद्धि बुद्धी क्षण क्षणा ।। १ ।।
मी च मज राखण जालो । ज्याणें तेथे चि धरिलो ।। २ ।।
जे जे जेथे उठी । ते ते तया हातें कुंटी ।। ३ ।।
भांजिली खांजनी । तुका साक्ष उरला दोन्ही ।। ४ ।। (अ.क्र.७०७)

माझं मन माझ्या मनाला क्षणोक्षणी वळवतं, वळण लावतं. माझी बुद्धी माझ्या बुद्धीला क्षणोक्षणी वळवते. मीच माझा राखणदार झालो आहे. त्यामुळं जागच्या जागी स्थिर झालो आहे.

स्वैरपणानं भलती-सलतीकडं हिंडत नाही. मनामधे जे जे उठतं, त्याचं त्याचं त्याच्या हातानं शमन केलं जातं. मनात उठणाऱ्या सर्व विकारांना मनच शांत करतं. मनाची जी ओहोटी आणि भरती असते, त्या दोहोंचा साक्षीदार या स्वरूपात तुकाराम तटस्थ उरला आहे.

एखादा गुराखी गुरांना चरायला घेऊन जातो, तेव्हा तो त्यांना वाटेल तिकडं जाऊ देत नाही, वाटेल तिथं चरू देत नाही. त्यांच्यासाठी जे कुरण राखून ठेवलेलं असतं, तिथलं गवत खाण्यासाठी त्यांना मोकळं सोडलं, तरी तो त्यांना त्याबाहेर कोणाच्या पिकात शिरू देत नाही. तिकडच्या पिकाच्या आकर्षणामुळं त्यांची पावलं तिकडं वळलीच, तर तो त्यांना अडवून माघारी फिरवतो. गुराख्याचं हे कामच असतं. समाजात वावरताना एखाद्या माणसाचं मन भरकटलं, तर काही भली माणसं त्याला सावरण्याचा प्रयत्न जरूर करतात. परंतु खरं सावरणं घडतं, ते माणसानं स्वतःच स्वतःला सावरलं तर ! तुकारामांनी नेमकं हेच सांगितलं आहे. आपल्या मनालाच आपल्या मनाचे गुराखी बनवायचं. आपल्या बुद्धीलाच आपल्या बुद्धीचे गुराखी बनवायचं. तुकाराम अतिशय नम्रतेनं सांगत आहेत, की हा प्रयोग त्यांनी स्वतःवर यशस्वी रीत्या केला आहे. ते स्वतःच स्वतःचे राखणदार बनले आहेत, गुराखी बनले आहेत. गुराख्यानं भलतीकडं जाऊ पाहणाऱ्या गुरांना जागच्या जागी थांबवावं, त्याप्रमाणं

तुकारामांनी स्वत:ला स्थिर केलं आहे. मनामधे काही अनुचित उठू लागल्याचं दिसलं, तर ते तिथल्या तिथं दडपून टाकण्याचं काम त्यांनी केलं आहे. मनाची नाना रूपं असतात. ते नाना अवस्थांतून जात असतं. समुद्राच्या ओहोटीप्रमाणं ते कधी मागं सरतं, हटतं, निराश होतं, खचतं; याउलट, समुद्राच्या भरतीप्रमाणं कधी त्याच्यामधे नाना प्रकारच्या लाटा उफाळून येतात, ते किनारा ओलांडू पाहतं, अनावर होतं. या दोन्ही अवस्था स्वत:च्या स्वत:च निरखायच्या आणि त्या मनाला स्थिर करायचं, हे काम त्यांनी केलं आहे. ओहोटीबरोबर खचून जायचं नाही आणि भरतीबरोबर उत्तेजित व्हायचं नाही, हे मनाचं संतुलन राखण्यात ते यशस्वी झाले आहेत. स्वत:च्या मनावर विजय मिळवून त्याच्याकडून हितकारक कार्य कसं करून घ्यायचं, याचं अतिशय कल्याणकारक मार्गदर्शन तुकारामांनी या अभंगाद्वारे केलं आहे.

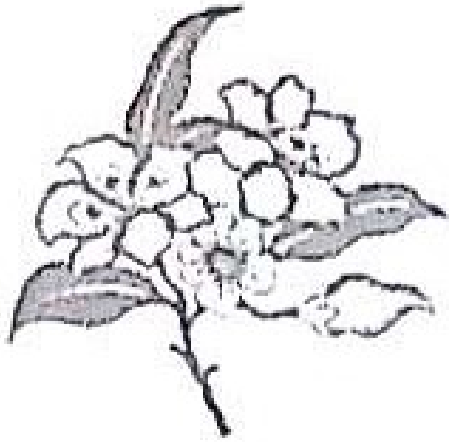

आनंद

जीवनातील अत्युच्च आनंदाची अवस्था कशी गाठावी, याविषयीचं अचूक मार्गदर्शन तुकारामांनी अनेक अभंगांतून केलं आहे. एका अभंगात ते म्हणतात,

९७ निर्वैर होणे साधनाचे मूळ । येर ते विल्हाळ सांडीमांडी ।। १ ।।
नाही चालो येत सोंगसंपादणी । निवडे अवसानीं शुद्धाशुद्ध ।। २ ।।
त्यागा नाव तरी निर्विषयवासना । कार्यकारणांपुरते विधि ।। ३ ।।
तुका म्हणे राहे चिंतनीं आवडी । येणे नावें जोडी सत्यत्वेशी ।। ४ ।।
(अ.क्र.१४२८)

जीवन सफल करण्यासाठी जी काही साधनं आवश्यक असतात, ज्या काही साधना कराव्या लागतात, त्यांचं मूळ मनामधे असतं. निर्वैर होणं, जगातील कोणाशीही शत्रुत्व न करणं, हे त्या सर्वांचं मूळ कारण आहे. बाकीचा सगळा बडेजाव, बहिरंगाचा डामडौल, वरवर आकर्षक वाटणाऱ्या गोष्टी हे सगळं व्यर्थ आहे. माणसानं कितीही सोंगं ढोंगं केली, तरी त्यांचा खोटेपणा अखेरीस उघड होतोच. शुद्ध काय आणि अशुद्ध काय, खरं काय आणि खोटं काय, याची निवड अखेरीस माणसं करतातच आणि त्या वेळी सोंगं ढोंगं टिकत नाहीत. वासनेला, लोभाला, अतिरेकी लालसेला विषय न ठेवणं, हाच खरा त्याग होय. विधी, कर्मकांड, रूढींच्या आधारे केले जाणारे उपचार, यांना जीवनात अगदी मोजकं स्थान असावं. त्यांचं स्तोम माजवू नये. गरजेपुरते, कामापुरते अत्यावश्यक विधी करायला हरकत नाही. परंतु त्यांचा अतिरेक करणं, त्यांच्या आहारी जाणं, त्यांना गैरवाजवी महत्त्व देणं, हे आनंदाचं नाही. या सगळ्या गोष्टींचं शांतपणे मनामधे चिंतन करा, मनाला या चिंतनाची गोडीच लावावी. म्हणजे चांगल्या-वाईटाची निवड करता येते आणि याच मार्गांनी मनुष्य सत्यापर्यंत पोचू शकतो.

मन निर्भय झाल्याशिवाय खराखुरा आनंद मिळू शकत नाही. हे सांगताना तुकाराम म्हणतात,

९८ भयाची तो आम्हा चित्तीं । राहो खंती सकेना ।। १ ।।
समर्पिलो जीवें भावें । काशा भ्यावे कारणें ? ।। २ ।।
करीन ते कवतुकें । अवघे निके शोभेल ।। ३ ।।
तुका म्हणे माप भरू । दिस सारू कवतुकें ।। ४ ।। (अ.क्र.२४१७)

आमच्या मनामधे भयाला कसलंच स्थान नाही. भयामुळं निर्माण होणारे खेद, खंत, पश्चात्ताप, शंका, अस्वस्थता यांना आमच्या जीवनात स्थान नाही. जीवनात जी तत्त्वं स्वीकारली, त्या तत्त्वांच्या आचरणासाठी आम्ही आमचा जीवही समर्पित केला आहे आणि भावनाही समर्पित केली आहे. अशा स्थितीत आम्ही कशाला भ्यावं, कुठल्या कारणानं भ्यावं ? जीवनात जे काही करायचं, ते कौतुकानं करायचं, समाधानानं करायचं, मग भीती कशाची? जे काही चांगलं असतं, ते सर्व शोभून दिसतं, चमकतं, झळाळतं. एखादं माप काठोकाठ भरावं, तसं आम्ही आमचं जीवन आनंदानं काठोकाठ भरून टाकू. जीवनाचा प्रत्येक दिवस कौतुकानं, उत्साहानं साजरा करू, पार पाडू.

आपल्या जीवनात कृतार्थतेची अतिशय प्रसन्न अशी अत्युच्च अवस्था आपण प्राप्त केली आहे, हे स्पष्ट करताना एका अतिशय मधुर अभंगात तुकाराम म्हणतात,

९९ धवळले जगदाकार । आंधार तो निरसला ।। १ ।।
लपो जाता नाही ठाव । प्रगट पा पसारा ।। २ ।।
खरियाचा दिवस आला । वाढी बोला न पुरे ।। ३ ।।
तुका म्हणे जिवे साटी । पडिली मिठी धुरेसी ।। ४ ।। (अ.क्र.३४१९)

जगाच्या आकारात प्रकट झालेली अवघी सृष्टी ढवळली आहे. ढवळणं म्हणजे धवल वा शुभ्र होणं, प्रकाशित होणं, निर्दोष होणं, निष्कलंक होणं, विशुद्ध होणं. कोणत्याही प्रकारचं किल्मिष उरलेलं नाही, अशा या अवस्थेत सर्व प्रकारचा अंधार नाहीसा होऊन गेला आहे, ही स्थिती तुकारामांनी अनुभवली आहे. जेव्हा सगळीकडंच प्रकाश असतो, तेव्हा एखाद्या वाईट गोष्टीला कुठं लपायचं झालं, तर तिला लपायला जागाच मिळत नाही. सृष्टीचा सगळा पसारा प्रकाशामुळं सर्वांसाठी प्रकट झालेला असतो. जेव्हा आयुष्यात असा दिवस उजाडतो, तेव्हा तो सत्याचा दिवस असतो. जे जे चांगलं आहे, सत्य आहे, उत्तम आहे, त्याचा इतका विस्तार झालेला असतो, की त्याचं वर्णन करण्यासाठी शब्द अपुरे ठरतात. अशा अवस्थेत आपल्या जीवाला जे सर्वोत्तम आहे त्याची प्राप्ती होते. जे सर्वश्रेष्ठ आहे, ते आपल्या कवेत घेता येतं, त्याच्याशी एकरूप होता येतं.

आपली सर्व कर्तव्यं नीट पार पाडल्यानंतर, मनामधील सर्व किल्मिषं नाहीशी झाल्यानंतर आत्यंतिक तृप्तीचा अनुभव घेणाऱ्या व्यक्तीचं जीवन खऱ्या अर्थानं कृतार्थ झालं, असं म्हणता येतं. मानवी जीवनातील पराकाष्ठेच्या कृतार्थतेला शब्दरूप देणारा तुकारामांचा एक अभंग आता आपण पाहणार आहोत. हा अभंग म्हणजे तुकारामांच्या गाथेचा मधुर आणि कोवळा गाभा आहे आणि एका महाकवीच्या हृदयाचंही हृदय त्या अभंगातून आविष्कृत झालं आहे, असं मला वाटतं. तो अभंग असा,

१०० **आनंदाचे डोहीं आनंदतरंग । आनंद चि अंग आनंदाचे ।। १ ।।**
काय सांगो जाले काहीचिया बाही । पुढे चाली नाही आवडीने ।। २ ।।
गर्भाचे आवडी मातेचा डोहळा । तेथीचा जिव्हाळा तेथे बिंबे ।। ३ ।।
तुका म्हणे तैसा ओतलासे ठसा । अनुभव सरिसा मुखा आला ।। ४ ।।

(अ.क्र. ३२५१)

आनंदाच्या डोहामधे आनंदाचे तरंग उठले असून आनंद हेच आनंदाचं अंग बनलं आहे. काय सांगू ? काहीच्या बाही झालं आहे. या नव्या अवस्थेची इतकी गोडी लागली आहे, ती इतकी आवडू

लागली आहे, की आता तिथून पुढं काही चाल वा गती राहिलेली नाही. गर्भाच्या आवडीनुसार आईला डोहाळा लागतो. गर्भाच्या मनातील जिव्हाळा आईच्या मनात प्रतिबिंबित होतो. त्याच पद्धतीनं मी जे काही अनुभवलं आहे, तेच माझ्या मुखातून वाणी बनून बाहेर पडत आहे. माझ्या अनुभवाचा ठसा वाणीमधे ओतला गेला आहे. थोडक्यात म्हणजे मी जे काही अनुभवत आहे, तेच बोलत आहे.

या अभंगाचा एक-एक शब्द, एक-एक अक्षर हृदयात साठवून ठेवावं, इतक्या अवीट गोडीनं भरलेलं आहे. त्याचा समग्र आशय हे तर मानवी अनुभवाचं एक उत्तुंग शिखर आहे.

मन, बुद्धी, ज्ञानेंद्रियं आणि कर्मेंद्रियं या सर्वांनी युक्त असा संपूर्ण देह, समग्र व्यक्तिमत्त्व, हाच इथं डोह आहे. हा डोह आनंदाचा आहे. आनंद ही सुख आणि दु:ख या जोडीच्या पलीकडची एक अत्यंत निर्मळ आणि सोज्वळ अवस्था आहे. या अवस्थेमधे एक परिपूर्णता, एक परिपक्वता, सम्यक मार्गांनी प्राप्त केलेली एक प्रसन्न तृप्ती आहे. एक टवटवीत ताजेपणा आहे. अशा या आनंदाच्या डोहामधे आनंदाचे तरंग उमटले आहेत. याचा अर्थ मनानं केलेले संकल्प, बुद्धीनं घेतलेले निर्णय, ज्ञानेंद्रियांनी मिळवलेलं ज्ञान आणि कर्मेंद्रियांनी केलेली कर्मं ही सर्व आनंदमय आहेत.

अवघा देहच आनंदस्वरूप असून त्याचं एक-एक अंग देखील आनंदस्वरूपच आहे. या देहामधे आनंद बाहेरून ओतलेला नाही, तर या देहाचं अवघं अस्तित्व मुळी आनंदानंच बनलेलं आहे. आनंद हेच त्याच्या रचनेचं घटकद्रव्य आहे.

हा अनुभव आपण किती तंतोतंत मांडला आहे, किती वस्तुनिष्ठ पद्धतीनं मांडला आहे, त्याचंही अतिशय हृद्य वर्णन तुकारामांनी केलं आहे. त्यासाठी त्यांनी गर्भवती स्त्रीच्या डोहाळ्यांचं उदाहरण दिलं आहे. गर्भामधे असलेल्या नवागत जीवाला जे आवडतं, तोच आईचा डोहाळा बनतो. गर्भाच्या मनातील इच्छा-आकांक्षा, आवडी-निवडी या आईच्या डोहाळ्यांच्या रूपानं व्यक्त होतात. एका ठिकाणचा जिव्हाळा दुसऱ्या ठिकाणी प्रतिबिंबित होतो. गर्भ आणि माता या दोघांची हृदयं जणू काही एकरूप होतात. बिंब-प्रतिबिंबभावानं जोडली जातात. 'डोहाळा' हा मराठी शब्द संस्कृतमधील 'द्विहृदय' या अर्थाच्या 'दौहृद' शब्दापासून बनला असण्याची शक्यता आहे. ज्या अवस्थेमधे दोन हृदयांच्या भाव-भावना एकरूप होतात, ती आईला डोहाळे लागण्याची अवस्था होय. जे गर्भाच्या हृदयात असतं, तेच अगदी हुबेहूब आईच्या डोहाळ्यांत प्रतिबिंबित होतं. त्याच पद्धतीनं आपण जो आनंदानुभव घेतला, तो अगदी जसाच्या तसा आपल्या मुखातून व्यक्त झाला आहे, अशी ग्वाही तुकाराम देत आहेत.

या अवस्थेविषयी काही सांगणं अशक्य आहे. तिचं वर्णन करणं, तिला शब्दांच्या पदरात बांधणं शक्य नाही. तरीही तिचं वर्णन करायचंच झालं, तर 'काहीच्या बाही झालं आहे', असं म्हणता येईल. याचा अर्थ काही तरी असाधारण घटना घडून गेली आहे. हे एक आमूलाग्र रूपांतर आहे. हे सुरवंटाचं फूलपाखरात झालेलं अवस्थान्तर आहे. हे कच्चेपणाचं पक्वपणात झालेलं स्थित्यन्तर आहे. हे जे काही घडलं आहे, ते देखणं आणि रमणीय आहे. इथं पोचणं म्हणजे सर्वोच्च शिखरावर आरूढ होणं होय. यापेक्षा अधिक उंच काही नाही. यापेक्षा श्रेष्ठ काही नाही. याच्या पलीकडं काही नाही. त्यामुळं इथं पोचलं, की जणू काही प्रवास संपतो. गती थांबते. जे काही प्राप्तव्य म्हणजे प्राप्त करण्यासारखं असतं, ते प्राप्त होऊन जातं. त्यामुळं आणखी काही मिळविण्यासारखं उरत नाही. ही शंभर टक्के परिपूर्णता असल्यामुळं आता कोणतीही अपूर्णता दूर करण्यासाठी काही कृती करण्याची आवश्यकता उरत नाही. स्वाभाविकच, या अवस्थेचीच गोडी वाटते आणि तिच्यात सदैव वास्तव्य करावं, अशी भावना होते. ही मानवी जीवनाची इतिकर्तव्यता होय, पूर्णत्वाची पराकाष्ठा होय, कृतार्थतेची अंतिम सीमा होय !

काही कठीण शब्दांचे अर्थ

अभंगक्रमांकाविषयी स्पष्टीकरण

या अभंगशतकात अभंगांच्या शेवटी दर्शविलेले क्रमांक शासकीय आवृत्तीला अनुसरणारे आहेत. त्या आवृत्तीचा तपशील पुढीलप्रमाणे : **श्री तुकारामबावांच्या अभंगांची गाथा,** शासकीय मध्यवर्ती मुद्रणालय, मुंबई ; द्वितीय आवृत्ती, दुसरे पुनर्मुद्रण, १९९१ ; या अभंगशतकात जे अभंग उद्धृत केले आहेत, त्या अभंगांतील चरणांचे अंक मोजण्याच्या वेगळ्या पद्धतीमुळे चरणांच्या अंकामध्ये शासकीय आवृत्तीपेक्षा काही वेळा एका अंकाचा फरक आढळू शकतो.

अभंग क्रमांक	कठीण शब्दांचे अर्थ	अभंग क्रमांक	कठीण शब्दांचे अर्थ
१	**न वजावे**= जाऊ नये	४	**उमगूनी**=समजावून
२	**वाल्हे**=प्रिय, लाडके, आवडते	४	**खापरीं**=तव्याप्रमाणे वापरल्या जाणाऱ्या खापरामध्ये
४	**निरवावे**=सोपवावे		
४	**जार**=गर्भाभोवतीचे वेष्टन	४	**तळीं वरी**=खाली वर

अभंग क्रमांक	कठीण शब्दांचे अर्थ	अभंग क्रमांक	कठीण शब्दांचे अर्थ
५	प्रेमभाते=प्रेमाने दिलेला खाऊ (भाते=खाऊ)	१४	तारा=(तारून नेणारी) नाव
७	साहे=साहाय्य, मदत	१६	सरी=बरोबरी
७	ताटीं=(पाणी असलेल्या) ताटामध्ये, भांड्यामध्ये	१९	विजाति=विसंगत, न जुळणारा, प्रतिकूल
८	करवंडी=भूक, उपासमार वगैरेंमुळे खोल गेलेले पोट	२२	अतित्याई=आततायी, अविचाराने कृती करणारा
९	आपंगिता=सांभाळ करणारा, आश्रयदाता	२२	पोभाळिणे=चोळणे
१०	ठाव=आश्रय	२२	चरे= वाढत जातो
१२	मंत्रपुष्पे=मंत्र आणि फुले (विशिष्ट पूजाद्रव्ये)	२२	देखणे=डोळस
१२	अतीत=अतिथी	२३	वारले=दूर झाले, निवारिले
१२	गाळी=शिवी	२६	मूळ=निमंत्रण,
१२	भेदक=भेदभाव निर्माण करणारा	२६	चोजविणे=शोध घेणे, उत्साहाने जाणे
		२६	परिहार=दूर करणे, निवारण

अभंग क्रमांक	कठीण शब्दांचे अर्थ	अभंग क्रमांक	कठीण शब्दांचे अर्थ
२७	हातवटी=हातोटी, कौशल्य	३४	फट्याचे=फटकळपणाचे
२८	मोकलितो=सोडतो	३४	सवाद=स्वाद
२९	कांचवटी=काच	३४	घसणी= गर्दी, दाटी, घासाघीस
३०	आर्तभूत=दु:खी प्राणी	३७	प्रमाण करावे= योग्य, स्वीकारार्ह वा विश्वसनीय मानावे
३०	वाव=जागा, थारा, आश्रय	३७	सांट= साठा
३१	कळिवर=शरीर	४०	चार=नखरे, बडेजाव, चाळे
३१	भव=संसार	४१	कफ=कापूस, (कापसासारखा) ज्वालाग्राही पदार्थ
३१	त्रिपुटी= ज्ञेय, ज्ञाता व ज्ञान या तिहींचा अथवा अशाच इतर तीन गोष्टींचा समूह	४१	गारा=गारगोटी
३१	घटीं=शरीरामध्ये (घट=शरीर)	४१	टणत्कारीं=घर्षणामुळे (टणत्कार=घर्षण)
३३	न सहावे=सहन करीत नाही	४१	हेवा=हवेसे वाटणारे
३३	काशा ही कारणें=कोणत्याही कारणाने	४२	करणी=कृती, (या संदर्भात 'चुकीची कृती')
३३	निधान=आधारस्थान, आश्रयस्थान		

अभंग क्रमांक	कठीण शब्दांचे अर्थ	अभंग क्रमांक	कठीण शब्दांचे अर्थ
४२	शिरगोळा=गारेचा गोळा, गारगोटी	४४	वाचासिद्ध=आपण जसे बोलतो तसे घडते, असे भासविणारा (ढोंगी) मनुष्य
४३	चाहुर=विशिष्ट प्रमाणातील जमीन	४८	खोल=अवघड; सहज न लाभणारे
४३	घटापटा=तर्कशास्त्रामध्ये घट, पट वगैरे पदार्थांची उदाहरणे देऊन केली जाणारी क्लिष्ट चर्चा	४९	पेटी=चिलखत
		४९	पडदळे=तलवार अडकविण्याचा पट्टा
४३	भणदी=ऊद	४९	सिलेटोप=शिरस्त्राण (जिरेटोप)
४३	आगम=वेद, धर्मशास्त्राचा ग्रंथ	५०	निजा=आपल्या वाट्याला येणारा हिस्सा
४३	कुडे=रहस्य, गूढ गोष्ट, कोडे	५२	महुर=मोहर
४३	स्तंभन=जागच्या जागी थांबविणे	५२	गोवे=ठिकाण, स्थान
४३	मोहन=मोहिनी घालणे, भुरळ पाडणे	५३	सोंकरी=पाखरांपासून पिकांची राखण करणारा
४३	निरय=नरक	५३	पागोरा= झाडाच्या मुळांसारखा गोफणीचा एक भाग
४३	पिसा=वेडा	५३	थाटे=थवे

अभंग क्रमांक	कठीण शब्दांचे अर्थ	अभंग क्रमांक	कठीण शब्दांचे अर्थ
५४	**कुडा**=खोटा	६५	**पाठेळ**=ओझे वाहणारे जनावर
५४	**काची**=कच्ची, न पिकलेली	६६	**साहेलिया**=माणसाळलेल्या
५५	**चळण**=गती	६६	**हर्षामर्ष**=हर्ष+अमर्ष ; **अमर्ष**=क्रोध
५५	**लवण**=उतार	६७	**ठाकिया**=ठोका, घाव
५५	**सागळा**=झारी, छोटी मोट	७०	**खळवादी**=दुष्टपणाची मते मांडणारा
६०	**सांग**=पूर्ण, अंगांनी युक्त (स+अंग, सह-अंग)	७०	**एकदेशी**=एकांगी
		७०	**उखता**=मर्यादित, मोजका
६०	**कईवाड**=प्रयत्न	७२	**संसाटी**=समानता, सारखेपणा
६०	**कांचणी**=भेग	७६	**मुडा**=कणगीमध्ये
६३	**वोजे**=उत्तम, निर्दोष, स्वच्छ	७६	**चाडा**=इच्छेने, अपेक्षेने
६५	**फांसिले**=ज्याच्यावर 'फासण्या टाकणे' या नावाची विशिष्ट शस्त्रक्रिया करण्यात आली आहे, ते (शरीर)	७८	**हरी आणिला**=वश केला
		७८	**लवण**=नम्रता
		७९	**नातळे**=आहारी जात नाही, वश होत नाही

अभंग क्रमांक	कठीण शब्दांचे अर्थ	अभंग क्रमांक	कठीण शब्दांचे अर्थ
८९	धणी=तृप्ती, समाधान	९७	विल्हाळ=व्यर्थ
८७	मात=गोष्ट (बाब)	९७	सांडीमांडी=उठाठेव, खटाटोप
९०	अहिरणी=ऐरण	९८	काशा कारणें=कोणत्या कारणाने
९१	प्रतित्य=प्रतीती, अनुभव	९८	निके=शुद्ध, निर्दोष, चांगले
९१	फेर=प्राप्ती, लाभ	९९	धवळले=शुभ्र झाले, प्रकाशमय बनले, दोषमुक्त झाले, निर्मळ बनले
९२	गादले=गढूळ बनलेले, मळलेले, घाणेरडे बनलेले	९९	निरसला=नाहीसा झाला
९३	परवडी=(खाद्य पदार्थ तयार करण्याच्या) पद्धती	९९	धुरेसी=जे सर्वोत्तम आहे त्याच्याशी

आनंदाचे डोहीं आनंदतरंग । आनंद चि अंग आनंदाचे ।।
काय सांगो जाले काहीचिया बाही । पुढे चाली नाही आवडीने ।।
गर्भाचे आवडी मातेचा डोहळा । तेथीचा जिव्हाळा तेथे बिंबे ।।
तुका म्हणे तैसा ओतलासे ठसा । अनुभव सरिसा मुखा आला ।।

शिवधर्म प्रकाशन

शिवधर्म संसद, सिंदखेड राजा